

Epp Annus

SOTSKOLONIALISM EESTI NSV-S
Võim, kultuur, argielu

TARTU ÜLIKOOL
kirjastus

Tallinn–Tartu 2019

Humanitaarteaduslike monograafiate sari „Heuremata”

Sarja kolleegium:

dr Luule Epner (Tallinna Ülikool / Tartu Ülikool),
dr Cornelius Hasselblatt (Groningen),
prof emeritus Jaak Kangilaski (Tartu Ülikool),
prof Arne Merilai (Tartu Ülikool)
dr Sirje Olesk (Helsingi Ülikool),
prof Thomas Salumets (University of British Columbia),
prof Virve Sarapik (Eesti Kunstiakadeemia),
prof Jüri Talvet (Tartu Ülikool),
prof Peeter Torop (Tartu Ülikool),
prof Mardi Valgemäe (City University of New York, Lehman College),
prof emeritus Rein Veidemann (Tallinna Ülikool).

Projektijuht prof Piret Viires (Tallinna Ülikool)

Sarja toetab Haridus- ja Teadusministeeriumi riikliku programmi
„Eesti keel ja kultuurimälu II” projekt EKKM14-318 „Monograafiasari „Heuremata””
Tallinna Ülikooli humanitaarteaduste instituudi juures.

Raamatu väljaandmist on toetanud Eesti Haridus- ja Teadusministeerium (PUT1218
„Rahvuse intiimsus ja kultuuri kujutuspildid: kodu ja kultuur hilisõukogude Eestis”).
Käsikirja valmimist on toetanud ka Eesti Haridus- ja Teadusministeeriumi uurimis-
projekt IUT22-2 „Kirjanduse formaalsed ja informaalised võrgustikud kultuuriloo
allikate põhjal”, Euroopa Liidu Euroopa Regionaalarengu Fondi kaudu Eesti-uuringute
Tippkeskus ning Eesti Kirjandusmuuseum.

Täiendatud ja ümbertöötatud versioon monograafiast „**Soviet Postcolonial Studies:
A View from the Western Borderlands**” (London, New York: Routledge, 2018)

Algversiooni inglise keelest tõlkinud Aet Varik

Toimetanud Tiina Hallik

Konsulterinud Tõnu Tannberg ja Neeme Lopp

Küljendanud ja kujundanud Piia Ruber

Väljaanne on eelretsenseeritud.

Autoriõigus: Epp Annus, 2019

ISSN 1736-809X

ISBN 978-9949-03-205-1

Tartu Ülikooli Kirjastus
www.tyk.ee

SISUKORD

Sisukord

Kasutatud pildimaterjal	8
Eessõna eesti lugejale	13
Tänu sõnad	15
Sissejuhatus: varjatud kolonialism	19
Geopoliitilised koordinaadid	21
Postkolonialismi küsimus ja nõukogude-uuringud	23
Terminoloogilised erisused: postkoloniaalne, koloniaalsus, koloniaaldiskursus	25
Modernsuse ja koloniaalsuse vastastikune tingitus	28
Rahvuslik nostalgia koloniaalajastul: modernsus ja mineviku müütiline täius	29
Kes on koloniseerija? Kes koloniseeritu?	31
Kas tagasipöördumine binaarsesse sotsialismi?	34
Varjatud kolonialism	35
Ühiskond ja selle subalternid	40
Postkoloniaalsed uuringud kui katustermin	44
Peatükkide ülevaade	45
1 Metodoloogilised teesid Nõukogude impeeriumi kohta	51
Impeerium ei ole subjektiivse taju kategooria ega ka substantsiaalne entiteet	52
Impeerium ei ole püsiv entiteet, vaid arenev formatsioon	57
Impeerium loob konsensuse süsteemse vägivalda kaudu	59
Impeeriumis teravnevad „meie” ja „nende” vahelised vastandused	63
Impeeriumid kasutavad koloniaalseid võimustrateegiaid	68
Impeerium ei suuda ühendada pedagoogilisi narratiive performatiivse ainulisusega	72
Kokkuvõte	78

2 Teadmiste asukoht: nõukogude-uuringud vastakuti postkolonialismi küsimusega	83
Vastuolud nõukogude rahvuste ja sotskolonialismi ümber	84
Sotskolonialismi-uuringute esimesed võrsed	87
Nõukogude-uuringute kujutletud tulevikud	89
Loovad erinevused ja teadmiste asukoht	92
Afektiivne mõtlemine ja teaduslikud häälestused	98
3 Kas modernset rahvusriiki on võimalik koloniseerida?	105
Nõukogude koloniaalküsimus ja 1960. aastad	106
Imperialism <i>versus</i> kommunism	108
Koloniseerimine või okupatsioon?	111
Nõukogude Liidu Baltimaade-kolonisatsioon: poolt ja vastu	115
Okupatsioonist kolonialismini	120
4 Naeratava näoga modernsus? Nõukogude modernsus, nõukogude koloniaalsus	133
Moderniseerimine ja dekolonisatsioon: majandusliku enesemääramise püüdlused Nõukogude Liidu läänepoolsetel ääremaalidel	133
Diskursused ja praktikad: modernsuse ja koloniaalsuse põimunud küsimused	136
Immanuel Kant, valgustus ja nõukogude modernsus	138
Modernsus ja koloniaalsus	142
Nõukogude modernsus, nõukogude koloniaalsus ja Balti ääremaad	147
Baltimaade rahvuslik modernsus ja Nõukogude koloniaalperiood	154
Nõukogude subalternne modernsus	161
Ettemääratud modernsused	167
5 Koloniaalsed kihistused ja mineviku hübriidiseerumine: rahvusliku modernsuse kihistused Baltimaades	173
Talumees Ivan tõuseb tõvevoodist	173
Koloniaalvõimu varased kihistused Balti riikides	175
Lahke tsaar ja kurjad baltisaksa mõisnikud: kahekihiline kolonialism	176
Koloniaalpeeglid	180
Talumees Ivan võtab tagasi kaotatud omandi: algab Nõukogude koloniaalajastu	184
Dekoloniaalse erimeelsuse kihistused: laulu jõud	185
Dekoloniaalsete meeleolude kihistused ilukirjanduses: modernsest tõsidusest postkoloniaalse naeruni	198
Ehtsuseotsingutest koloniaalse hübriidsuseni: nõukogude rahvakultuuri loomine	201
Dekoloniaalne rokk	207

6 Koloniaalsest hirmust dekoloniseeriva naeruni: „meie” ja „nende”, „koloniseerija” ja „koloniseeritu” binarismide dekonstrueerimine	213
Kultuurilised kujutelmad ja diskursiivsed normatiivsused:	
kuulujutud ja stereotüübid	216
Koloniaalne vampirism ja vorstivabrikulood	219
Koloniseerija kui struktuuripositsioon	223
Koloniseerija kui diskursiivne positsioon	224
Koloniseerija kui koloniaalse maatriksi sisene funktsioon	228
Koloniseerija kui koloniseeritu poolt ettekirjutatud positsioon	230
Orientalism kolonialismi vastu ehk baltlaste üleolekutunne	231
Ümberasujad ja keskusest väljatõrjutud	232
Võim vastamisi naeruga:	
sõjaline algõpetus nõukogude klassiruumis	233
Tõrjutud juudi intellektuaalid eesti kultuuri kaitsel	238
Tuhkatriinumäng nõukogude võimuga	239
Stereotüübid, ümberpöörämised, dekoloniaalsed võidud ja kaotused	245
7 Kultuurilised kujutelmad ja argimateriaalsused:	
 elu nõukogudeaegses kodus	251
Identiteet ja iseduse kujutluslik sidusus	256
Kodutalu kultuurilistes kujutelmades: rahvuslik nostalgia ja kolhoosiajastu materiaalne tegelikkus	259
Maakodud ja kodu-käijad	265
Sõjaeelsed linnakodud	271
Nõukogude paneelmajad – nõukoguliku modernsuse tähistajad	272
Nõukogude paneelmajad: kultuurilised kujutelmad, materiaalsed võimalused	278
Nõukogudeaegsed individuaalelamud	287
Koloniaalsusest ainulisuse juurde	293
8 Tagajärjed: argine erimeelsus ja impeeriumi lõpp	297
Argisest erimeelest poliitiliste muutusteni	302
Kas postkoloniaalse faasi lõpp?	310
Viited	312
Bibliograafia	366
Summary	397
Isikunimede register	413

Eessõna eesti lugejale

Siinne monograafia põhineb ingliskeelsel raamatul „Soviet Postcolonial Studies: A View from the Western Borderlands”. Tegemist pole tõlkega, vaid Aet Variku tõlke põhjal uuesti läbimõeldud ja oluliselt täiendatud tekstiga.

Millised on kahe raamatu põhilised erinevused? „Soviet Postcolonial Studies” oli kirjutatud rahvusvahelisele lugejale: kaasasin võimalikult palju võrdlevat materjali, eesmärgiks oli jõuda laiemale, üldistavale mõtteviisile, pakkuda metodoloogilisi tugipunkte ja võrdlusmaterjali uurijatele, kelle uurimisobjektiks pole tingimata Eesti või Baltimaade nõukogude ajajärk.

Eestikeelset raamatut ette valmistades püüdsin teksti vormida eesti lugeja teadmisi ja huvisid silmas pidades. Rõhutasin eesti materjali ja eesti kogemust, sealjuures säilitades võrdlevat aspekti – sest eesti kogemuse asetamine võrdlevale teljele, nii teoreetilis-metodoloogilises kui ka kogemus-kirjelduslikus mõttes, on siiski üks siinse kirjatöö eesmärke. Avasin mitmeid eesti näiteid põhjalikumalt, püüdes säilitada töö üldistava põhitonaalsuse. Viimase paari aasta jooksul pidasin raamatu materjali põhjal Eestis mitmeid ettekandeid, täpsustasin ja täiendasin teksti neis aspektides, mille puhul kuulajaskonnas tekkis küsimusi.

Peale teose „Soviet Postcolonial Studies” lõpliku käsikirja üleandmist Routledge’ile 2016. aastal töötasin sama materjaliga edasi, kirjutasin kaks peatükki (erinevatesse koguteostesse) ja ühe artikli – osa sellest täiendavast uurimistööst on jõudnud ka siinse raamatu kaante vahele. Lisasin allikaid, mis polnud mulle ingliskeelse teose ilmumise ajal veel kättesaadavad, põhiliselt seetõttu, et need ilmusid peale käsikirja loovutamist. Siinkohal ma absoluutset süsteemsust siiski ei taotlenud, kõikide asjasse puutuvate värskest ilmunud uurimuste kaasamine polnud omaette eesmärk.

Eestikeelse ja ingliskeelse raamatu erinevusest annab aimu lisandunud allikate arv: kasutatud kirjanduse nimekirjas leidub umbes 160 uut

nimetust (see arv ei sisalda tõlkeid eesti keelde), kümmekeelne ingliskeelse versiooni allikat jäi eestikeelsest raamatust välja. Erinevused on kõige suuremad raamatu teises osas.

SISSEJUHATUS: VARJATUD KOLONIALISM

Ühel suvepäeval 1970. aastate lõpus jalutasin koos täditütar Ilmiga Väana-Jõesuu rannas. Tema suvekodu jäi paari-kolme kilomeetri kaugusele ja kuna sealne rand oli kivine, sõitis nende pere tihti ratastega liivasesse Väana randa. Ilmi pani ette, et kõnniksime koos mööda randa, kuni jõuame „nende” rannaosani. Asusimegi koos teele, kaks paljasjalgsel tüdrukul, kümne- ja kaheteistkümneaastane, vahel kivilt kivile hüpates, vahel vees sumades, vahel ka kaldale siirdudes, kui merevesi haisvaks, kleepjaks ja roosakaks muutus. Kohalik pärimus teadis rääkida, et sinna viskavad sõdurid oma boršijääke.¹

Varsti peatasid meid valjud venekeelsed hõiked. Metsast ilmus meie ette sõjaväemundris kogu ja nõudis valjuhäälselt seletust: mida te siin teete? Jalutame mere ääres, püüdsime kohmakas vene keeles selgitada, ning osutasime käega Ilmi suvekodu suunas. Järsul toonil käskis sõdur meil tuldud teed tagasi minna: siin kõndimine oli *keelatud!* Kohkunute, nõutute ja pettunudena asusime tagasiteele, et taas mööduda kohast, kus mereveest oli saanud haisev roosa supp.

Võib-olla hakkas see raamat kuju võtma juba tol suvisel pärastlõunal. Mis õigusega astus see inimene meie ja meie mere, meie kivide, meie liiva ja meie mängude vahele? Miks tuli meil õigustada oma soovi mere ääres jalutada? Kohtumised sõjaväemundris meestega, kes rääkisid keeles, mis polnud „meie oma” ning mida me kehvasti mõistsime, olid osa mu lapsepõlve argipäevast. Kuigi otseseid kokkupuuteid tuli ette harva, olid need sõdurid püsivalt kohal selles osalt materiaalses, osalt diskursiivses tagapõhjas, mille taustal moodustub isiklik elukogemus. Siinne uurimus käsitlebki eelkõige seda tagapõhja, neid jõude ja struktuure, neid mängureegleid, mis jätsid meile küllalt loova eneseväljenduse võimalusi, kuid kirjutasid siiski ette mänguväljaku piirid ning kujundasid nõnda meie „võimaluste topograafia”². Raamat räägib ka neist, kes tolele mänguväljakul viibisid, ning püüab sõnastada – küll katkendlikul ja piiratud määral – individuaalseid elukogemusi, nii nagu need kujunesid toonase kultuuriajajärgu võimalikkuste sfääris.

Viimaste aastakümnete postkoloniaalsed kultuuriuuringud huvitavad ennekõike katkestustest, pealesunnitud kultuurilistest põimumistest, identiteetide segunemisest ning subjektipositsioonide ja võimustruktuuride keerukatest suhetest. Selle raamatu eesmärk on sõnastada postkoloniaalne paradigma Nõukogude Liidu ääremaade uurimiseks, arendada välja üldine metoodika ning analüüsida Eesti, aga osaliselt ka Läti ja Leedu nõukogudeaegset kultuurisituatsiooni. Pärast sissejuhatust postkolonialismi metoodikasse nõukogude-uuringute kontekstis liigub teksti kriitiline raskuspunkt edasi koloniaalsuse, modernsuse ja rahvusluse mitmesugustele põimumistele nõukogude ajajärgul. Baltimaade ning Ida-Kesk-Euroopa rahvusluse laialdase rahvusvahelise kriitika kontekstis, mis peab seda selektiivseks ja essentsialistlikuks, käsitlen ma rahvuslikku essentsialismi kui (post)koloniaalsetele ühiskondadele omast kultuurinähtust.

Analüüsides mitmesuguseid kultuurinähtusi, keskendub see raamat juba mainitud „võimalikkuste topograafiale” nõukogude ajajärgul – mitte seadustele ega eeskirjadele, vaid laiemalt sellele, kuidas režiim püüdis suunata oma kodanike püüdlusi ja ihasid teatud väljunditesse, teisi väljundeid samal ajal juba eos välistades. Analüüs sisaldab ühtlasi kriitilist käsitlust kultuurilistest kujutelmadest ja igapäevasest olmest, mis kujundasid nõukogude ajajärgu argikogemust, ning peatub ka väikeste argiste erimeelsuste rollil nõukogude režiimiga kohandunud hoiaku murendamisel. Selle teemaringi uurimisel ei saa piirduda konkreetse, selgelt määratletud uurimisobjektiga, vaid tuleb kulgeda mitmemõõtmelise, erinevate tähendustasanditega kriitilise mõtlemise teed mööda. Uurimus toetub väga mitmekesisele allikmaterjalile – kirjanoduslikele tekstidele, nõukogudeaegsele ajakirjandusele, omaeluloolistele allikatele ning muidugi ka teiste uurijate töödele. Käsitluse lai fookus nõuab pikemat sissejuhatust: toon kõigepealt välja käsitletud ajastu geopoliitilised koordinaadid ning liigun siis edasi mõistete, eesmärkide ja eeltingimuste juurde.

Geopoliitilised koordinaadid

1939. aasta 23. augustil sõlmisid Nõukogude Liit ja natsistlik Saksamaa omavahel mittekallaletungilepingu, mille salajased lisaprotokollid jagasid Soome, Eesti, Läti, Leedu, Poola, Ukraina ja Bessaraabia Saksa ja Nõukogude „mõjualadeks”:

1. Territoriaal-poliitilise ümberkorralduse puhul Balti riikidele (Soome, Eesti, Läti, Leedu) kuuluvatel aladel tähistab Leedu põhjapiir ühtlasi Saksamaa ja NSVL-i huvisfääride piiri. Sellega seoses tunnustavad mõlemad pooled Leedu huvisid Vilniuse piirkonnas.

2. Territoriaal-poliitilise ümberkorralduse puhul Poola riigile kuuluvatel aladel piiritletakse Saksamaa ja NSVL-i huvisfääride ligikaudne piir jõgede Narew, Wisła ja San joonel.

Küsimust, kas mõlema poole huvidele vastab sõltumatu Poola riigi säilitamine ja millised peaksid olema selle riigi piirid, saab lõplikult selgitada ainult edasise poliitilise arengu käigus.

Igal juhul lahendavad mõlemad valitsused selle küsimuse sõbraliku kokkuleppe teel.

3. Kagu-Euroopa osas rõhutab Nõukogude pool oma huve Bessaraabias. Saksa pool deklareerib poliitilise huvi täielikku puudumist selles piirkonnas.³

Nädal aega hiljem, 1. septembril 1939, tungisid Saksa väed Poola territooriumile. Teine maailmasõda oli alanud. Kaks nädalat hiljem, 17. septembril, tungis Nõukogude sõjavägi Poola ukrainlastest ja valgevenelastest vähemuste kaitsmise vajadust ettekäändeks tuues Poola aladele, kus Nõukogude Liidu sõnul riigivõim oli lakanud kehtimast.⁴

Sama aasta 28. septembril lisati Molotovi-Ribbentropi paktile veel üks protokoll. Kooskõlas Nõukogude ja Saksa vägede tegeliku paiknemisega sätestas see dokument muudatused Nõukogude ja Saksa huvisfääride esialgses jaotuses: Poola Lublini maakonda, mille sakslased olid nüüdseks okupeerinud, tunnustati Saksamaa mõjusfääri kuuluvana, samal ajal kui suurem osa Leedust määrati Nõukogude Liidule.

Eesti, Läti ja Leedu sõltumatute vabariikide okupeerimine kujutas endast järkjärgulist protsessi: 1939. aasta sügisel sundis Nõukogude Liit Balti riikidele peale sõjaväebaaside lepingu⁵ ning esitas seejärel 1940. aasta juunis Eestile, Lätile ja Leedule ultimaatum, nõudes valmisolekut lubada nende riikide territooriumile veel arvukamalt Nõukogude vägesid, ning samas ka uue, nõukogude orientatsiooniga valitsuse ametisse määramist. Keeldumise korral pidi Nõukogude vägede sissetung

nii ehk teisiti toimuma, sel juhul juba sõjana. Eesti, Läti ja Leedu valitsused leppisid esitatud tingimustega. Nii algas Nõukogude okupatsioon Balti riikides.⁶

26. juunil 1940 esitas Nõukogude Liit samasuguse ultimaatumi Rumeeniale, nõudes, et Rumeenia väed lahkuksid Bessaraabiast ja Põhja-Bukovinast nelja päeva jooksul. Nagu Eesti, Läti ja Leedu, alistus ultimaatumile ka Rumeenia.

Lisaks Balti riikidele ja osale Rumeeniast omandas Nõukogude Liit Poolas okupeeritud alad, annekteeris Soomele kuuluva Karjala ja Petsamo piirkonna ning Viiburi linna, lisaks Taga-Karpaatia, mis oli kuulunud Tšehhoslovakkiale. Sõjajärgsetel aastatel moodustasid just Ida-Kesk-Euroopa riigid – Poola, Albaania, Bulgaaria, Tšehhoslovakkia, Ungari, Rumeenia, Jugoslaavia ja Ida-Saksamaa oma kokku 1 275 828 ruutkilomeetrise pindala ja 133,9 miljonilise elanikkonnaga – Nõukogude mõjupiirkonna Euroopas, kus riigid küll säilitasid vormalise sõltumatuse, kuid kus – Jugoslaavia ja Albaania vaieldava erandiga – olulisemaid kultuurilisi ja majanduslikke otsuseid tehti Moskvast. Nimetatud muutuste mõjul hakkas nendes piirkondades kehtima uus geopoliitiline loogika. „Just nimelt koloniseeriv nõukogude võim oli see, mis liitis need paljuski erinevad Kesk-Euroopa riigid üheks organismiks;”⁷ järeldeb Agatha Lisiak. Samamoodi kujunes nõukogude võimu all arusaam Balti riikidest kui muust NSV Liidust mõnevõrra läänelikumast *Pribaltika*’st.⁸

Kogu sellel tohutu suurel alal arenesid rahvuskultuurid sõjajärgsel perioodil mõneti erinevates suundades. Kummatigi tähendasid kommunistliku ülemvõimu pealesurumine ja teised Nõukogude Liidu hegemoniale tehtud mööndused nimetatud Ida-Kesk-Euroopa kultuuride jaoks traumaatilist katkestust,⁹ mis oli tajutav kõikides ühiskondliku elu sfäärides. Niisugune väljastpoolt pealesunnitud katkestus on tüüpiline *koloniaalvõimu* kehtestamisele.¹⁰ János Raineri kirjeldus Ida-Kesk-Euroopa ühise kogemuse kohta sobib iseloomustama Nõukogude Liidu läänepoolseid alasid mõlemal pool piiri:

Kõikjal Nõukogude Liidust lääne poole jäävatel maadel kehtestas stalinistlik süsteem Teise maailmasõja järel väga sarnased (võimu)-struktuurid, ning kõikjal nendes maades oli tajutav nende teatav lõdvenemine pärast Stalini surma. [...] Kommunistliku partei kahekümnenda kongressi mõjul tugevnesid kõikjal kriitilised hääled nii parteisse kuuluva intelligentsi kui ka partei juhtkonna seas, ning peaaegu kõikjal oli tajutav muutus kogu ühiskonna meelsuses.¹¹

Teisele maailmasõjale järgnenud kümnenditel muutus avalik sfäär nii Ida-Kesk-Euroopas kui ka Balti riikides nõukogulike rahvusüleste ideaalide ja kohalike rahvuskultuuride vaheliste hõõrdumiste, põrku- miste, sulandumiste ja põimumiste alaks.

Postkolonialismi küsimus ja nõukogude-uuringud

Kolonialismiküsimusi on tõstatatud paljudes Nõukogude Liitu ja ida- poolset Kesk-Euroopat käsitlevates uurimustes.¹² Kummatigi pole praeguseks välja töötatud üldiselt omaks võetud metoodilist raamistikku; üksnes harva võib nõukogude-uuringute raames leida töid, mis tõsiselt võetaval määral kaasaksid ka Ida-Kesk-Euroopas aset leidnud protsesse ja vastupidi. Siinne monograafia püüab teed rajada *nõukogude perioodi postkoloniaalsele interdistsiplinaarsele uurimissuunale*. Nõukogude perioodi postkoloniaalne uurimissuund hõlmaks nii Nõukogude Liidu kui ka Ida-Kesk-Euroopa uuringuid. Kuna termin „nõukogude perioodi interdistsiplinaarne postkoloniaalne uurimissuund” on pehmelt öeldes kohmakavõitu, kasutan selle asemel enamasti „postkoloniaalseid nõukogude-uuringuid” ehk räägin *sotskoloniaalsest perspektiivist* nõukogude perioodile. Lugejal tasuks siiski meeles pidada, et töö metoodiline raamistik on loodud ka Ida-Kesk-Euroopa laiemat konteksti silmas pidades.

Niisiis analüüsib see monograafia koloniaalse võimumaatriksi rolli Nõukogude Liidu ääremaades koos võimuvahetusele järgnenud kultuurilise hübriidiseerumise ja dekoloniseerimispüüdlustega. Uurimus toob esile nõukogude võimustrateegiate koloniaalse iseloomu ning analüüsib muutusi, mis toimusid nii kollektiivsetes kultuurisfäärides kui ka inimeste ainulistes eludes. „Nõukogude ääremaad” on minu jaoks ideoloogiline termin, mis hõlmab nii Nõukogude Liidu piiresse jäänud alasid kui ka Ida-Kesk-Euroopat ja Mongooliat.¹³ „Nõukogude Liidu läänepoolsed ääremaad” on selles käsitluses Nõukogude Liidu ääremaade alamkategooria, kuhu kuuluvad Ida-Kesk-Euroopa, Balti riigid, Moldova ja Lääne-Ukraina.

Erinevused NSVL-i ääremaade siseselt ja ääremaade vahel olid vägagi märkimisväärsed, ning selle raamatu eesmärk pole kindlasti esitada nõukogude kolonialismi (ehk sotskolonialismi) üldist *modelit*, mis oleks kohaldatav kõikides ääremaades. Selle asemel pakun välja *metoodilise raamistiku*, millest võib olla kasu sotskolonialismi mitmekesiste protsesside uurimisel. Seda raamistikku tuleks mõista kui kohalike erinevuste võrdleva analüüsi aluspõhja. Elköige ei tohi me unustada, kui suured erinevused lahutasid neid etnilisi gruppe ja rahvusi, kes

pärast Vene impeeriumi kokkuvarisemist nõukogude võimu alla satutsid, läänepoolsetest ääremaadest, mis olid sõdadevahelisel ajajärgul arenenud Lääne- ja Põhja-Euroopa mõjusfääris. Balti riikides tõi nõukogude režiimi võimuletulek kaasa juba väljakujunenud rahvusliku kultuurisfääri ulatusliku teisenemise. Kahtlemata tajusid sotskolonialismi dünaamikat teistsugusena need piirialad, mis ei olnud kujunenud sõltumatuteks rahvusriikideks¹⁴ ning kus nõukogude režiim 1920. aastatel võimaldas ja toetas rahvuskultuuride arengut.

See raamat keskendub Eesti NSV-le ning laiemalt kolmele Balti riigile, mida nende NSVL-i kuulumise ajal peeti üldiselt selle kõige läänelikumaks osaks. Nagu teame, tähistas juba keelgi identiteedipõhiseid erinevusi: läti ja leedu keel ei ole mitte slaavi, vaid balti keeled, ja eesti (nagu ka soome) keel kuulub läänemeresoome keelte hulka ning pole kuidagi suguluses teda ida ja lõuna poolt ümbritsevate slaavi keeltega. Endise Eesti, Läti ja Leedu vabariigi territooriumid olid nõukogude sfääris tuntud „Sovetskaja Pribaltika” ehk „Nõukogude Baltikumi” nime all, samal ajal kui teistele „nõukogude rahvastele” tegi nende kolme riigi üksteisest eristamine raskusi. Selle monograafia maht ei võimalda süstemaatilise põhjalikkusega süüvida kõigi kolme kultuuri keerukusse ega eripärasse. Eesti ja Läti areng nõukogude perioodil erines paljuski Leedu omast: esiteks rõõmustasid leedulased Hitleri ja Stalini vaheliste lepingutega Poolalt tagasi saadud pealinna Vilniuse üle, samal ajal kui Eesti ja Läti pidid osa oma territooriumist 1944.–1945. aastal Vene NFSV-le loovutama. Leedu kommunistlikus parteis ei toimunud puhastusi ning see suutis tõhusamalt seista kohalike huvide eest. Eesti ja Läti olid arenenuma tööstuse ja infrastruktuuriga riigid ning seega ahvatlevad sihtmärgid NSVL-i industrialiseerimispoliitikale, mille käigus tabas neid venekeelse tööjõu massiivne juurdevool uutesse tööstusettevõtetesse. Leedu agraarsem elanikkond suundus nõukogude perioodil massiliselt linnadesse, algstaadiumis urbaniseerumine ja Eesti ning Lätiga võrreldes suurem sündivus tagas uutele vabrikutele ja tehastele piisava tööjõu.¹⁵ Kõigist neist erinevustest hoolimata võib üldistavalt öelda, et kolm kultuuri arenesid nõukogude võimu all ühesuguses hübriidses situatsioonis, kus kohalik eliit üritas leida tasakaalu keskusest (Moskvast) lähtuvate juhtnööride ja eeskirjade ning kohalikest huvidest lähtuvate püüdluste vahel.

Kuna sinne uurimus püüab kujundada üldist metoodilist raamistikku, on see kirjutatud pigem sissejuhatavas kui lähiuurimuslikus vaimus. Kõigepealt tuleks saada ülevaade olulisematest teemakohastest mõistetest ja nende omavahelistest seostest.

Terminoloogilised erisused: postkoloniaalne, koloniaalsus, koloniaaldiskursus

„Post-” mõistes „postkoloniaalsed uuringud” ei viita ainult ajaloolisele perioodile, mis järgneb koloniaalsele ajajärgule. Nimetus „postkoloniaalsed uuringud” rõhutab diskursiivset seotust koloniaalperioodi, dekolonisatsiooni ja koloniaalsele järgneva perioodi vahel ning toonitab kõigi nende perioodide diskursiivset paljusust. „Postkoloniaalne ei ole kronoloogiline periood, vaid materiaalsete tingimuste vahemik ning diskursiivsete heitluste, koloniaalse rõhumise konkreetsetele vormidele vastuseisu osutamise viiside risoomjas võrgustik,” selgitab Bill Ashcroft.¹⁶ Keskendudes eelkõige nõukogude perioodile, rõhutab sinne uurimistöö diskursiivset ja materiaalselt järjepidevust nõukogude aja ning nõukogudejärgse perioodi vahel.

Nõukogude võimu koloniaalseid aspekte käsitledes tuleb kasutusele võtta hulk omavahel seotud mõisteid: „koloniaalsituatsioon”, „kolonialism”, „sotskolonialism”, „koloniseerimine”, „koloniaalsus”, „koloniaalsubjektid”, „koloniaalsed praktikad”, „koloniaalne võimumaatriks”, „koloniaaldiskursus”. Mõni neist mõisteist on käiblele läinud viimaste aastakümnete postkoloniaalses uurimuses, mõni teine (nagu näiteks „koloniaalne võimumaatriks”) on veelgi hilisem. Seevastu põhitähtsused – nagu näiteks „kolonialism” ja „koloniseerimine” – on olnud kasutusel sajandeid, nii et nende tähendus on pika kasutusaja jooksul jõudnud oluliselt teiseneda. Robert Young märgib:

Koloniseerimine selles mõttes, nagu eurooplased seda terminit algusest kasutasid, ei tähistanud mitte kohalike rahvaste valitsemist või neilt rikkuse võtmist, vaid eelkõige niisuguste kogukondade mujale siirdumist, kes püüdsid alal hoida ühtekuuluvust oma algse kultuuriga, otsides samal ajal majanduslikust, religioosest või poliitilisest vaatevinklist paremat elu – nende olukord oli väga sarnane tänapäeva migrantide olukorraga. Kolonialism selles tähenduses hõlmas inimesi, kelle esmane eesmärk oli pigem mujale elama asuda kui teiste üle valitseda.¹⁷

See raamat ei kavatse süveneda kolonialismiga seotud sõnavara teisenelemise läbi ajaloo ning toetub põhimõistete praegusele, 21. sajandi kasutusviisile. Viimasel ajal on kolonialismi määratletud järgmiselt:

Ühe rahvuse võimu laienemine tema piiridest väljaspool asuvalle territooriumile asunike kolooniate rajamise ja/või administratiivse

ülevõimu kaudu, mis toob kaasa kohaliku elanikkonna otsese või kaudse alistamise või väljatõrjumise. Koloniseerijad ei haara mitte üksnes võimu loodusvarade, kaubanduse ja tööjõu üle hõlvatud piirkondades, vaid sunnivad vallutatud rahvastele erineval määral peale ka kultuurilisi, religioosseid ja lingvistilisi struktuure.¹⁸

Ka Martha Lampland on Ida-Euroopa kontekstis defineerinud kolonialismi kui „rahvuse või piirkonna üle valitsemise projekti, mis saavutatakse nii kultuurivormide kui ka poliitiliste institutsioonide ümberkujundamise teel”.¹⁹ Gayatri Spivak, üks postkoloniaalsete uurin-gute väljapaistvaid autoriteete, on slavistidele soovitanud: „Kui võõ-ras rahvusriik kehtestab end valitsejana, surudes peale oma seadused ja haridussüsteemid ning korraldades ümber tootmise, et ise sellest majanduslikku kasu saada, on sobiv kasutada sõnu „koloniseerija” ja „koloniseeritu””²⁰ Neil, kes imetlevad NSVL-i rahvustepoliitikat 1920. aastatel, oleks oluline meelde tuletada Ronald Suny kirjeldust rahvuse ülesehitamisest kui tüüpilisest koloniaalaktist: „Nõukogude süsteem, nagu ka suured Euroopa impeeriumid, kujundas piire, defineeris rah-vaid ja rahvuslikke kuuluvusi ning andis oma haridusprojektidega alg-materjali esseisevaks rahvuse ülesehitamiseks.”²¹

Sotskolonialismi võib defineerida kui hilist, 20. sajandi kolonialismi vormi, kus koloniaalse võimumaatriksiga kaasneb püüd kehtestada kommunistlik või sotsialistlik riigikord.²² Sotskolonialismi uuringud on postkoloniaalsete uuringute allharu ning samas ka nõukogude-uuringute allharu.

Kuidas suhtub kolonialism mõistesse „koloniaalsus”? Walter Mignolo ja Madina Tlostanova järgi tähistab „kolonialism” „konkreet-set sotsiaalajaloolist korraldust”,²³ samal ajal kui „koloniaalsus” tähistab kontseptuaalset ja ideoloogilist „võimumaatriksit”.²⁴ Võiksimme öelda, et sotskolonialism kui strateegiliste võtete kogum või „võimule allutamise süsteem”²⁵ toob endaga kaasa sotskoloniaalsuse kui üldise olukorra või kultuuriloogika. Järelikul käib sotskolonialismiga alati kaasas sotskolo-niaalsus ja vastupidi, sotskoloniaalsus väljendub konkreetse koloniaal-situatsiooni kaudu.²⁶

Koloniaalsuse strateegiaid kujundavad ja väljendavad koloniaal-diskursused on omavahel seotud ideede, hinnangute, uskumuste ja subjektipositsioonide võrgustikud, mis väljenduvad mitmesugustes koloniaalpraktikates. Koloniaaldiskursused ühtlasi kujundavad ja pee-geldavad igapäevast elukorraldust; diskursuslikul teel moodustuvad koloniaalsubjektide – s.o kõikide koloniaalsituatsioonis osalejate – *eneseohjamise mehhanismid*.²⁷ Koloniaaldiskursused toimivad

koloniaalvõimu õigustusena; nende eesmärk on kehtestada koloniaalühiskonnas peamised tajumise, mõtlemise ja tegutsemise printsiibid. Vaatamata sellele tekib pidevalt ka mitmesuguseid vastudiskursusi ja hübriidvorme, mis hoiavad avatuna võimaluse koloniaalsubjektsusi ümber sõnastada. Koloniaalühiskonnad on diskursiivsed lahinguväljad ning mõnikord on võimatu tõmmata selget piiri koloniaalse ja dekoloniaalse vahele. Selle asemel võime jälgida, kuidas koloniaalsed ja dekoloniaalsed diskursused arenevad paralleelselt, nagu näiteks 1950. aastate lõpul ja 1960. aastatel, kui dekoloniaalsed protsessid muutusid valdavaks mitmes Ida-Kesk-Euroopa riigis ning tõusid tormiliselt esile ka Baltimaades, samal ajal kui Nõukogude Liidu valitsev eliit üritas – vahelduva eduga – oma diskursiivset ülevõimu jõuliselt taaskehtestada.

Niimoodi luuakse mitmesuguste võimalikkuse sfääri määratlevate varjatud ja avalike ettekirjutuste ning strateegiate abil *koloniaalsed subjektipositsioonid* (näiteks selleks, et olla nõukogude perioodil kirjanik, tuli kinni pidada mitmesugustest reeglitest), mis ühtlasi tõmbavad piiri süsteemile vastuvõetava ja teostatava ning selle vahel, mis mõistetakse irduva, võimatu ja mõeldamatu sfääri.²⁸ Selles raamistikus on koloniaaldiskursuse tuumaks *koloniaalne ideoloogia*: see on tõekspidamiste ja vastavate avalduste süsteem, mis motiveerib ja suunab koloniaaldiskursust.²⁹

Erinevad lähenemisviisid postkoloniaalsete uuringute valdkonnas on esile tõstnud kolonialismi kui sotsiaalpoliitilise või majandusliku domineerimisviisi või kolonialismi kui strateegiate kogumi, mis genereerib koloniaalseid subjektipositsioone.³⁰ Selles raamatus on mõlemad uurimissuunad võrdselt tähtsustatud. On oluline võtta arvesse asjaolu, et „valitsev võim toodab subjekte, kelle üle see võim valitseb, ning võimu ei sunnita peale mitte üksnes väljastpoolt; see toimib ka reguleeriva ja normatiivse vahendina, mis subjekte kujundab”.³¹ Selleks et tuua välja viisid, kuidas koloniaalsetes ühiskondades subjekte kujundatakse, tuleb tähelepanu pöörata ka sotsiaalpoliitilistele strateegiatele ja materiaalsele tingimustele ehk teisisõnu, kultuuriuurimust ei saa lahus hoida geopoliitilistest küsimustest.

Monograafia kasutab veel üht terminoloogilist eristust: koloniseerimist mõistetakse kui territoriaalse omastamise protsessi ning kolonialismi kui võimule allutamise süsteemi.³² See eristus, kuigi postkoloniaalses kriitilises mõttes suhteliselt hiljutine, võimaldab eraldi kontseptualiseerida algset territoriaalse koloniseerimise protsessi ning sellele järgnevat koloniaalvõimu perioodi.

Modernsuse ja koloniaalsuse vastastikune tingitus

Selles raamatus vaatlen ma nõukogude koloniaalstrateegiaid nõukogude modernsuse ideaalidest lahutamatuks.³³ Modernsuse sihte – progressi ja ühiskondlikku liikumist kõrgemale „tsiviliseerituse” astmele – võib määratleda mitmel erineval moel; koloniaalstrateegiate hulka kuulub ka koloniseeriva kultuuri modernse väärtussüsteemi vägivallaaparatuuriga toetatud eesõigustamine. Siin on kõigepealt oluline mõista koloniaal-diskursuste ja modernsusdiskursuste omavahelist dünaamikat. Lisaks tuleb aru saada ka sellest, kuidas toimib koloniaalne lõhe(stumine) ehk kuidas tõmmatakse kujuteldav piirjoon modernsete ja müütiliste territooriumide vahele ning kuidas tekkinud lõhe loob pinna rahvusliku nostalgia ja essentsialismi (taas)tekkeks.

Termin „modernsus” on osutunud erakordselt paindlikuks, tähistades sajanditepikkusi ja suuresti erinevaid arengusuundi mitmes maailmajaos. Modernsuse kontseptsioon on välja kujunenud traditsionalismivastastest diskursustest, progressiivsetest poliitilistest liikumistest ja kultuuri(listest) suundumustest ning on nüüdseks välja jõudnud keerukate käsitlusteni mitmikmodernsustest [*multiple modernities*]³⁴ ja põimunud modernsustest [*entangled modernities*].³⁵ Modernsust võib käsitada kui „epohhi, ühiskonda, kultuuri, *polis*’t, milles on valdav modernistlik, tulevikku suunatud ajaorientatsioon”.³⁶ See on kultuuriline orientatsioon, mis „pöörab selja mineviku saavutustele ja reeglitele ning tervitab uut olevikku, suunates pilgu uudse, ilmaliku tuleviku ehitamisele”.³⁷ Valgustusajastu väärtushinnangud, industrialiseerimine, progressiusk, urbaniseerumine, talupoegade, naiste või töölisklassi emantsipatsioon, transpordisüsteemide ja uute kommunikatsioonivahendite areng, heaolu laialdane kasv, hariduse levik, trükikapitalism – see kõik ja veel paljud teised arengud on olnud osa ühiskondade moderniseerimisprotsessidest. Valgustust, modernsuse peamist ideoloogilist platvormi, on sealjuures tõlgendatud kui „soovi, et inimeste elu juhiks pigem ratsionaalsus kui usk, ebausk või ilmutused; usku inim-mõistuse võimesse muuta ühiskonda ning vabastada indiviid tavade või meelevaldse võimu kütkest; seda kõike toetab maailmavaade, mis põhineb üha enam pigem teadusel kui religioonil või traditsioonidel”.³⁸ Samal ajal sisaldavad filosoofilised modernsusdiskursused ka eksistent-siaalset ebakindlust ja skepsist modernsuse ratsionaalsete eesmärkide suhtes.

Üldise modernse kultuuriorientatsiooni raames võime eristada modernsusdiskursuste ja kaasnevate praktikate erinevaid arengurütme poliitikas, majanduses, kunstis ja kriitilises mõtlemises. Ühiskond

pole kunagi ühtselt modernne, mõni valdkond või piirkond on alati „modernsem” kui teised, lisaks põrkuvad ja segunevad igas ühiskonnas erinevad modernsusdiskursused. Kuna arusaamine sellest, mis on konkreetse ühiskonnas edumeelne (ja seega ka modernne), ka ise pidevalt areneb, tuleb modernsuspraktikaid – ka nõukogude modernsuse praktikaid³⁹ – pidevalt ümber kujundada ja taasluua.

Koloniaalühiskondades seob valgustusdiskursus modernsuse ja koloniaalsuse paradigmat kokku *kultuuriliseks paternalismiks*, milles domineeriva kultuuri väärtussüsteeme esitatakse õigete ja ülimate väärtuste kogumina. Koloniaalne hoiak tuleb ilmsiks koos geograafilise ja kultuurilise erinevusega: näeme koloniaalseid püüdlusi igal pool, kus üks võim püüab „tsiviliseerida” teist kultuuri selle traditsioonilises geograafilises piirkonnas ning kus kohalike alistuv uue olukorraga leppimine saavutatakse eelnevate majandus- ja poliitiliste mudelite ning kohalike väärtussüsteemide sõjalise, poliitilise ja ideoloogilise kõrvalelukkamise teel.

Kultuuriline paternalism ja valgustusdiskursus moodustasid osa Nõukogude Liidu koloniaalagendast, kuid keskvoimu koloniaalsed tendentsid tõid NSVL-i läänepoolsetel ääremaaadel kaasa mitmeid paradokse ja vasturääkivusi. Balti riikides ja Idabloki maades sattus nõukogude paternalism vastamisi varasemate, Lääne-suunaliste modernsusemudelitega. Üks selle raamatu peamisi eesmärke ongi uurida diskursiivseid pingeid väljakujunenud modernsete rahvuskultuuride ja nõukogude koloniaalvoimu kehtestamispuüete vahel.

Rahvuslik nostalgia koloniaalajastul: modernsus ja mineviku müütiline täius

Modernsust vaadeldakse tihti vastanduses eelmodernse, müütilise ajastuga. Sama eristuse põhjalt saab paremini mõista ka koloniaalajastu *rahvusliku nostalgia* dünaamikat. Jean-François Lyotard rõhutab sotsiaalse mitmetähenduslikkuse ja avatuse rolli modernsuses, vastandades seda müütilises maailmapildis domineerivale ettemääratuse tunde. Lyotardi jaoks on müütiline ja modernne peamised kultuurilised modaalsused sotsiaalse aja korraldamisel, inimkonna ajaloo kaks kõige tähtsamat modaalsust; nende kahe erinevus seisneb subjekti asendis tema elu arenguvõimaluste suhtes. Müütilisel ajajärgul tõi valdav arusaam saatuse ettemääratusest kaasa olukorra, kus maailmasolu mõisteti juba valmis identiteetide lahtirullumisena. Kui „tehno-teaduslik vaim” ja „tehno-teaduslik aparatuur”⁴⁰ välja kujunesid, asusid need

saatuseidee asemele ning töid kaasa uued aja jaotamise mudelid, pannes alguse modernsuse ajastule koos selle lõppematu liikumisega avatud tuleviku suunas.

Juri Lotmani töödes on ajaline järgnevus „enne müütiline, siis modernne ajajärk” asendatud „kultuurilise dominandi” mõistega. Müütiline maailmamõistmine ei saa üheski inimühiskonnas olla ainus inimteadmise korrastamise vahend. Ajaloo mütoloogiline periood oli ajajärk, mil kultuuriline enesekirjeldus pööras tähelepanu eelkõige müütilisele. Lotman kirjutab: „Sel perioodil kirjeldavad kultuurikandjad oma kultuuri endale mütoloogia alusel loodud terminites, mistõttu mittemütoloogilised objektid jäävad nende kirjeldustest lihtsalt välja.”⁴¹

Lotmani järgi võime mõista modernset ja müütilist kui ajastu suhtelisi dominante ja mitte kui absoluutseid kategooriaid; need kategooriad sõltuvad väärtussüsteemidest, mis toodavad kultuurilisi enesekirjeldusi. Peale selle sallivad ja isegi soodustavad modernsed inimteadmise korraldamise viisid piiratud koguses müütilist modaalsust modernsuse üldisel väljal.

Sage tunne, et modernsuspüüdluste siht jääb saavutamata, sinna juurde kaubastamise surve, industrialiseerimisest tulenev stress ning jõuetus massikultuuri üha kasvava mõju ees – see kõik kutsus 20. sajandi lääne modernsusdiskursustes omakorda esile *nostalgilise*, romantiseeriva minevikuihaluse. Seda nostalgilist impulssi kritiseeriti juba valgustusajastul kui „kultuuri paratamatute ahistuste sümptomit”.⁴² Kumatigi leiti sagedastes modernse ja modernsuseelse ajastu kõrvutustes, et modernset maailma vaevab kollektiivne vajakajäämine, üleüldine rahulolematust. Algset vajakajäämist või rahulolematust võis selle metafüüsilises aspektis sõnastada kui mõra või defekti maailma tervikkuses, maailma kadunud ühtsust.⁴³ Müütiline ajastu, mida kujutleti modernsuse vastandina, konstrueeriti nüüd tagantjärele kujutlusvõime toel, kantuna nostalgilisest nukrusest inimeksistentsi kaotatud täiuse üle. Nii sai müütilisest modernsuse teine külg, idealiseeritud fantaasiapilt, millel puudub otsene, üksühene vastavus mõne konkreetse ajaloolise perioodiga; eelmodernse ajastu eeldatav ehedus loodi tagasivaateliselt. „„Ehtne” polnud ju ka keskaja madonnapilt oma valmimise ajal veel mitte; selleks sai ta järgnevate aastasade jooksul ja kõige uhkemalt ehk eelmisel sajandil,” selgitab Walter Benjamin.⁴⁴ „Prantsusmaal ei olnud mitte üksnes *ancien régime* see, mis sünnitas revolutsiooni, vaid mõnes mõttes oli revolutsioon see, mis sünnitas *ancien régime*’i, andes sellele kuju, umbse õhkkonna ja kuldse oreoli,” kirjutab Svetlana Boym.⁴⁵

Müütiline on seega modernsusideede teine külg, nende tagasipeegeldus; tulevikku suunatud modernsusdiskursustega käib sageli kaasas tunne, et möödanikul oli oma eriline ehedus, mis nüüdisajal

on kahetsusväärsel kombel kaotsi läinud. See raamistik aitab meil mõista läänepoolsete ääremaade nõukogude perioodi rahvusnostalgia ja rahvusliku essentsialismi diskursusi: koloniaalne lõhe sulges nõukogude-eelse lähiminekü ehed eksistentsi ja müütilise täiuse kujutletavasse sfääri, mille uus ühiskonnakord oli muutnud kättesaamatuks. Baltimaades toetas mitteametlik idealiseeritud minevikupilt etnilise põhjaga rahvuslikku mudelit, mis määratles rahvuslikku sfääri kui „meie” oma, „meile”, kohalikele etnilistele rühmadele kuuluvat, vastandudes „neile”, venekeelsetele nõukogude aja uusasukatele. See mudel tekitas *eituse topeldava dialektika*: kõigepealt sündis koloniaalsest lõhest rahvusliku nostalgia diskursus, selle nostalgiline lääts aga võimendas koloniaalset vastasseisu. Minevik, mida nüüd olevikust eraldas okupatsiooni katkestus ja pealesurutud nõukogude võim, oli kunagi kuulunud modernsesse ajajärku ning kätkenud endas tüüpilist modernset rahulolematust. Ent nostalgilise pilgu ees taandusid rahulolematuse põhjused tühisteks. 1995. aastal ilmunud postmodernses pastišis Eesti ajalooost vaeb Andrus Kivirähk muigega nostalgiat, mille valgel nähti sõdadevahelisi aastaid:

... igal ööl kostis Kuu pealt viuliheliseid ja isegi kase otsas kasvavad õunad [...] See oli aeg, mil loomad ja linnud veel rääkisid. Alles vene sõduri kirsa sulges nende väetikeste suu. [...] Tihti nähti uulitsal lõbusalt vesteldes jalutamas hunti ning voona. Kõik olid sõbrad, iga kodanik tundis teist nägupidi ning tänaval anti üksteisele lakkamatult kätt.⁴⁶

Kummatigi tuleks rõhutada, et rahvusnostalgia oli vaid üks rahvusluse avaldumisviise Nõukogude Liidu ääremaal, kus osa rahvuslikku eliiti pingutas selle nimel, et kohanduda uue režiimiga viisil, mis ühendaks kommunistliku retoorika rahvuslike sihtidega. Selles raamatus tuleb juttu veel paljudest erilaadsetest nõukogude ja rahvuslike modernsusdiskursuste sulamitest.

Kes on koloniseerija? Kes koloniseeritu?

Üks aspekt, mida postkoloniaalsetele käsitlustele vahetevahel ette heidetakse, on väidetavalt lihtsustav binaarne koloniseerija ning koloniseeritu vastandus. Lihtsustavad vastandused aga varjutavad selle kriitika kohaselt nõukogude perioodi sulandumiste, kohandumiste ja vastupanustrateegiate keerulist tegelikkust.

Binaarseid koloniseerija *versus* koloniseeritu vastandusi võib kolonialismiteemalistes kirjutistes tõepoolest leida, eriti kolonialismivastase võitluse algusaastatest. Näiteks Albert Memmi klassikaks saanud teoses *Portrait du colonisé* („Koloniseeritu portree”, 1957) leidub nii mõnigi kontrastne kõrvutus. Nii kirjeldab Memmi koloniseerijat:

Ta [koloniseerija] asub selle skaala ühes otsas, mille teises otsas on koloniseeritu. Kui tema elatustase on kõrge, siis selleparast, et koloniseeritul on see madal; [...] kui tal on kerge pääseda juhtivale töökohtale, siis selleparast, et neid hoitakse tema jaoks ja koloniseeritule on need kättesaamatud; mida vabamalt hingab tema, seda enam lämbub koloniseeritu.⁴⁷

Vahepealsete aastakümnete jooksul on käsitused koloniseeritust ja koloniseerijast muutunud märksa varjundirikkamaks. Siinkohal on oluline eristada varase dekoloniaalse võitluse poliitilist aktivismi postkoloniaalse uurimuse distsipliinist, mis hakkas kuju võtma 1980. aastatel.⁴⁸ Ühe kõige mõjukama postkolonialismi uurija Homi Bhabha töödes iseloomustavad koloniseerija ning koloniseeritu suhteid niisugused mõisted nagu „hübriidsus”, „mimikri” ja „maskeering”, „isiksuse lõhenemine ja topeldumine”, mille mõjul koloniaalsuhe kujuneb „sügava psüühilise ebakindluse” pinnal.⁴⁹ Bhabhal muutuvad keeruliseks isegi näiliselt lihtsakoelised mõisted nagu koloniaalsed stereotüübid: stereotüüp, üks koloniaaldiskursuse olulisi kujundeid, „on vorm ja identifitseerimine, mis kõigub selle vahel, mis on alaliselt „paigas”, on teada, ning millegi vahel, mida tuleb ärevalt korrata,” ning selle keskseks omaduseks on mitmesus, mis „kindlustab oma korratavuse muutuvates ajaloolistes ja diskursiivsetes olustikes”.⁵⁰

Nõukogude sfääri uurimisel mõistan ma „koloniseerijat” ja „koloniseeritut” kui struktuurilisi positsioone. Stuart Halli „musta” (ehk mustanahalise) kui kategooria määratlus on sotsiaalsete kategooriate sisemise mitmesuse suurepärase meeldetuletus: „Küsimus on siin subjektipositsioonide, sotsiaalsete kogemuste ja kultuuriliste identiteetide erakordse mitmekesisuse tunnustamises”,⁵¹ selline sisemine mitmesus on omane mis tahes sotsiaalsele kategooriale. Iga sotsiaalne kategooria on paratamatult, nagu Hall kirjutab, „oma olemuselt poliitiliselt ja kultuuriliselt *konstrueeritud* kategooria”.⁵² Teiste sõnadega, kategooria fikseerimine on tinglik ning sõltub perspektiivist: „erinevuse piire paigutatakse erinevate viitepunktide suhtes pidevalt ümber.”⁵³

Koloniseerija ja koloniseeritu kategooriaid ei tuleks pidada loomulikeks, olemuslikeks ega ainuvõimalikeks subjektipositsioonideks. Ent

0.1. Kultuurilised hübriidvormid: sõlega kinnitatud pioneerikaelarätid 1950. aasta laulupeol. Fotograaf teadmata.

mõnes situatsioonis võtab ümberasuja omaks koloniseerija struktuurilise positsiooni; samamoodi võib kohalik elanik teatud olukordades leida end koloniseeritu rollist. Need struktuurilised positsioonid on tinglikud ega pruugi saada inimese identiteedi püsivaks osaks. Nõukogudeaegset ümberasujat Balti riikides või Bessaraabias ei tohiks enesestmõistetavalt pidada koloniseerijaks; pigem asetub ümberasuja koloniseerija positsiooni teatud olukordades ja teatud tingimustel.

„Koloniseerija” ning „koloniseeritu” tähistavad subjekti positsiooni koloniaalses võimumaatriksis. Struktuurilised positsioonid asetsevad diskursiivsetes raamistiketes, need aktiveeritakse teatud olukordades, kuid need ei hõlma kogu inimese subjektsuse välja. Võiks öelda, et struktuur on tardunud, fikseeritud diskursiivsete suhete kogum.

Tuleb märkida, et selles küsimuses lähevad minu seisukohad vastuollu postkoloniaalses mõtlemises levinud vaatega, mis kaldub mõistma „koloniseerijat” ja „koloniseeritut” kui subjektipositsioone, mida pole võimalik kõrvale heita, kuna need on muutunud inimese kehalise

eksistentsi osaks. Mina väidan, vastupidi, et kui arvestada mitmekeste kultuuriliste kontekstide eripära, siis esineb (post)koloniaalsuhetes üle kogu maailma erineval määral paindlikkust ning avatust oluliste nihetele subjektipositsioonides. Niisiis võib siin pakutav struktuuriline lähenemine kergesti osutada asjakohaseks ka mõnes teises ühiskonnas, võib-olla nimelt niisuguses, mis on jõudnud hilis(post)koloniaalsesse arengujärku.

Kas tagasipöördumine binaarsesse sotsialismi?⁵⁴

Üks metoodikaga seotud laiem teema, mida olen püüdnud siinses uurimuses silmas pidada, on vastandpaarilise mõtlemise roll nii nõukogude ajal kui ka selle ajajärgu käsitlustes. Viimaste aastate nõukogude-uuringud on püüdnud distantseeruda külma sõja aegsetest jõulistest kontrastidest ja taunivast hinnangulisusest. Aleksei Jurtšaki sõnul „on meil vaja keelt, mis ei taandaks sotsialistliku tegelikkuse kirjeldust ametliku ja mitteametliku, riigi ja inimeste vahelistele dihhotoomiatele ega külma sõja ideoloogia toel kujunenud moraalsetele tõekspidamistele.”⁵⁵ Uurimismeetodilt jätkab see raamat nimetatud traditsiooni: näiteks esimene peatükk kritiseerib subjektiivsete ja objektiivsete kriteeriumite lihtsustatud vastandamist, mida võib tänapäeva humanitaarias ikka veel aeg-ajalt kohata.

Samas ei saa nõukogudeaegseid kultuurilisi vastandusi lihtsalt maha vaikida. Postkoloniaalsete uuringute raamistikus ilmneb *rahvuslik essentsialism* kui (post)koloniaalsete ühiskondade tüüpiline omadus,⁵⁶ seetõttu oleks eksitav ilustada essentsialismi ilminguid Nõukogude Liidu ääremaade retoorikas. Tõepoolest, igapäevases suhtluses olid argi-essentsialismi väljendused – näiteks „meie” ja „nende” vastandused – laialt levinud. Siinkohal võib kasuks tulla, kui teeme vahet rahvuse või etnilise rühma identiteeti loovatel diskursustel, mis (post)koloniaalsel perioodil tavapäraselt püüdleval kujuteldava „rahvusliku puhtuse” poole, ning üksikisikute elukogemusel, mis võib niisuguseid stereotüüpe vastuoluliseks muuta või kahtluse alla seada.

Samasuguseid keerukusi näen ma tihti kritiseeritud avaliku–eraelulise vastandpaaris. Näiteks Juliane Fürst väidab veenvalt, et Stalini-aegse noortekultuuri kontekstis see oletatav vastandpaar pigem ähmastab hoopis ebapüsivamat olukorda:

Selles [eetilise käitumisnormi küsimuses] ei olnud selget vastandumist riigi ja noorte vahel, ka avaliku ja eraelu sfääri vahel puudus

are eraldusjoon. Pigem [...] oli sõpruse ja armastuse maailm voolav ollu, mis imbus ja nõrgus normide, ametikohtade ja hierarhiate vahele, neist läbi ja üle.⁵⁷

Avaliku ja eraelulise valdkonna eristamise vajadus sõltub kahtlemata ajaloolisest ja geopoliitilisest raamistusest ning ka kõnealuselt nähtusest – ei ole vaja erakordset kujutlusjõudu eeldamaks, et paljud hoiakud ja positsioonid, mille Moskva ja Leningradi noored olid üldiselt omaks tunnistanud, leidsid hoopis vaoshoitumat vastuvõttu Baltimaades. Eesti NSV kodukogemuse analüüs toob välja selle, kuidas nõukogudeaegne olme ning ametlik arusaam kodu funktsioonist löid kindlad eeltingimused kodu loomiseks ning kodukogemuse kujunemiseks. Selles küsimuses olen minagi kriitiline tõlgenduste suhtes, mis asetavad eraelu sfääri mingil imetabasel viisil nõukogude režiimi haardeulatusest väljapoole. Ometi pole kahtlust, et vähemalt mõnda tüüpi kodud – vanad perekonnatalud või oma kätega ehitatud suvilad, aga miks mitte ka peale pikka ootamist lõpuks ometi omaette elamisvõimalust pakkuvad tüüpkorterid – löid isikliku ja privaatsuse ruumi *tunde*, nii et neid *tajuti* otsekui väljaspool režiimi asuvaina. Niisuguste kujuteldavate varjupaijade olemasolul oli inimliku enesetaju kindlustamisel oluline roll.

Seega ei kutsu siinne raamat tagasi pöörduma „binaarse sotsialismi” mudeli juurde. Pigem on raamatu ülesanne analüüsida ajastuomaseid stereotüüpe, mis tõepoolest toetusid binaarsele mõtlemisele, ent analüüsida neid nimelt nõnda, nagu need olid põimunud ajaloolise tegelikkuse voolavama dünaamikaga. Uurides kujutletava ja tegeliku dialektikat, püüab see raamat juhtida tähelepanu üksikisiku elukogemustele, mis ajastuomaseid binaarseid vastandusi mõnikord toetasid, kuid mõnel puhul ka ületada aitasid.

Varjatud kolonialism

See raamat ei väida, nagu oleksid Balti riigid ja Ida-Kesk-Euroopa olnud ühemõtteliselt Nõukogude Liidu kolooniad. Nõukogude Liidu läänepoolsed äärealad ei olnud läbinisti koloniaalsed ühiskonnad, kummatigi saab etniliselt erineva, oma mõju väljastpoolt riigi traditsioonilist territooriumi pealesuruva võimu (jõu abil läbiviidud) ümberkorraldusi ühiskondliku eksistentsi kõikidel tasanditel mõista kui koloniaalse võimumaatriksi kehtestamise püüet. Nii Balti riikides kui ka Ida-Kesk-Euroopas varieerus kesk võimu järelevalve äärmisest kuni peaaegu märkamatu surveni; see sulandus ning pörkus mitmesuguste rahvuslike

või laiemalt läänemeelsete püüdluste ning otsingutega. Nii käivitas nõukogude järelevalve keerukaid ideoloogilisi põimumisi ja segaseid võimuvõitlusi, milles koloniaalsed, antikoloniaalsed ja dekoloniaalsed diskursused või erinevad nõukogude, rahvuslikud jt diskursused eksisteerisid koos ning võitlesid kultuurilise ja poliitilise juhtpositsiooni pärast.

Nõukogude Liit jätkas oma imperiaalse taktikaga rahvusvahelisel dekoloniseerimise ajajärgul, mil varjamatult imperiaalsed avaldused olid uuele sõjajärgsele avalikule konsensusele üha enam vastukarva. Sõjajärgne nõukogude kolonialism oli pärit *hiliskolonialismi* ajastust, mis oluliselt erines kolonialismi *klassikalisest ajastust*, mil valdavad postkoloniaalsed kujutelmad vormusid ümber toona veel õitsva Briti impeeriumi mudeli. NSVL-is ei vaibunud oktoobrirevolutsiooni algne imperialismivastane impulss retoorika tasandil kunagi. Sotskolonialism oli *varjatud kolonialism*: nõukogude režiim ei kuulutanud oma strateegilisi eesmärke kui otseselt koloniaalseid; on vaja teadlikku pilku, et märgata retoorika ja poliitika lahknevust ning ära tunda kommunistliku retoorika koloniaalseid jooni. Nõukogude režiimi algusaastaid iseloomustas püüdlus luua antikoloniaalset režiimi, kuna toonased nõukogude juhid püüdsid Nõukogude Liitu kujundada ideoloogilises opositsioonis Vene impeeriumiga ning lääne imperiaalsete kapitalismimaadega. Samas võib väita, et 1920. aastate jõupingutused etniliselt eristuvate Nõukogude Liidu ääremaade moderniseerimiseks – mis olid kantud kindlast veendumusest moderniseerijate üleolekus – kuuluvad tüüpiliste koloniaalprojektide hulka.⁵⁸ 1930. aastatel toimus kursimuutus, nüüd toodi uute anneksioonide õigustuseks muuhulgas ka Vene impeeriumi piiride taastamine.⁵⁹ Ükski impeerium ei alusta impeeriumina ning ka Nõukogude Liit omandas impeeriumi kuju järk-järgult, oma olemasolu kahe esimese aastakümne jooksul.

Lisaks tuleb meil arvesse võtta ka *iga ühiskonna sisemisi vastuolusid ning sisemist mitmesust*: Nõukogude ääremaadel on meil tegu diskursiivse seguga, kus on eristatav nõukogude koloniaalsuse aspekt ja üldisemad modernsusideed, kus annavad tooni ka kohalikud rahvusliku maiguga diskursused, erinevad lääne modernsusdiskursused,⁶⁰ soo- ning klas-sivahekordade temaatika ning palju muud. NSV Liidus oli koloniaalse võimumaatriksi kese kommunistlik partei, tootmisvahendid kuulusid riigile ning tegu oli plaanimajandusliku ühiskonnastruktuuriga – kõike seda tuleks sotskolonialismi analüüsil arvesse võtta.

Nagu koloniaalühiskondades läbi ajaloo, kasutati ka Ida-Kesk-Euroopas – nii siin- kui sealpool Nõukogude Liidu riigipiiri – koloniaalse võimumaatriksi kehtestamiseks ja alalhoidmiseks nende

0.2. NSV Liidu mõistmist koloniaalimpeeriumina hägustab NSVL-i ametlik toetus vabadusliikumistele ja endistele kolooniatele mujal maailmas. Angoola delegatsioon Hiiu Kaluri kalatehase laboratooriumis 1978. aastal. Fotograaf Endel Saar.

0.3. Angoola delegatsiooni liikmed Viskoosa lasteaias. Fotograaf Endel Saar.

kohalike abi, kes olid suutelised vahendama keskuse ja perifeeria vahelist suhtlust. Rumeenia õpetlane Bogdan Ștefănescu osutab paralleelidele Ida-Kesk-Euroopa nomenklatuuri ning endisaegsete impeeriümide eliidi vahel: uue režiimi väärtusi ja sõnavara tundvad kohalikud „saavutavad oma (päritolu)ühiskonnas eesõigustatud positsiooni”, sest on võimelised „vahendama ja manipuleerima kultuuridevahelist suhtlemist”.⁶¹ Nõukogude kontekstis kontrolliti kohalike liidrite tausta põhjalikult, nad valiti ja õpetati välja Nõukogude Liidus ning nad tegutsesid jätkuvalt koostöös mittekohalike Moskva esindajatega. Eestis olid kompartei esimene sekretär Johannes Käbin (1950–1978) ja tema järglane Karl Vaino (1978–1988) mõlemad üles kasvanud Nõukogude Venemaal ning nad saadeti Eestisse partei korraldusel. Läti August Voss (esimene sekretär 1966–1984) oli samuti sündinud Venemaal ega rääkinud avalikkuse ees läti keelt, ning Arvīds Pelše (esimene sekretär 1959–1966, hiljem Moskva keskkomitee parteikontrollikomitee esimees) oli töötanud Nõukogude Venemaal alates 1919. aastast ning abiellunud Mihhail Suslovi naiseõega.⁶² Leedus oli esimene sekretär Antanas Sniečkus (samuti Mihhail Suslovi usaldusalune) veetnud aastaid Venemaal ja töötanud Kominternis.⁶³ Walter Ulbricht Ida-Saksamaal, Bolesław Bierut Poolas ja Mátyás Rákosi Ungaris olid kõik palju aastaid Venemaal elanud ja Kominterniga seotud.⁶⁴ „Moskva kommunistide” liin Ida-Kesk-Euroopas ulatub kuni Klement Gottwaldini Tšehhoslovakkias, Josip Broz Titoni Jugoslaavias ja Georgi Dimitrovini Bulgaarias, kes oli olnud koguni Kominterni juht.⁶⁵ Enamik sõjajärgse Ida-Kesk-Euroopa kommunistlike liidreid ümbritses end teiste Moskva kommunistidega.⁶⁶ Ka kohalike salateenisuste juhid määrati ametisse Moskvast ning mõned neist said väljaõppe NSVL-i eriõppeasutustes.⁶⁷ Kohalike kommunistlike liikumiste roll enne Teist maailmasõda oli eri rahvuste juures, mis hiljem Nõukogude Liidu valitsuse või mõju alla sattusid, väga erineva ulatusega: Eestis oli kohalikul kommunistlikul parteil enne Nõukogude okupatsiooni 133 liiget;⁶⁸ Tšehhoslovakkias aga, vastupidi, olid kommunistid kujutanud endast väljapaistvat poliitilist jõudu.

Tegelikkuses kehtestati Moskva otsustaval sekkumisel kommunistlikud režiimid kõikides Nõukogude ääremaades, nii Nõukogude Liidu piires kui ka väljaspool. „Nõukogude armee ja aktiivselt tegutsenud salateenistused olid otsustavaks teguriks Nõukogude kontrolli kehtestamisel Ida-Euroopas,” kirjutab Vladislav Zubok.⁶⁹ Võtame näiteks Poola: Poolasse majutati 4500 NKVD sõjaväelast.⁷⁰ 1939. aasta detsembris küüditas NKVD ligi 140 000 Poola kodanikku Kasahstani ja Siberisse;⁷¹ ning „1945. aasta lõpul olid Nõukogude vangilaagritesse suletud 20 000 Poola pörandaalust, selle riigi sõjaeelse ladviku allesjäänud esindajat ja

0.4. Johannes Vares ja Nigol Andresen Moskvas hotelli Moskva katusel 1940. aastal. Fotograaf Jevgeni Rjapassov.

riigiametnikku⁷² Ida-Saksamaal asutasid Nõukogude Liidust saadetud spetsialistid 1946. aasta juunis Saksa Sisejulgeoleku Direktoraadi, julgeolekuorganite tööd koordineeriva organisatsiooni.⁷³ Ungari sõjajärgset olukorda iseloomustab järgmine kirjeldus:

[...] Ungarisse reisiv ameeriklane [pidi] pöörduma Moskvasse, et luba saada, ning alles seejärel teavitas Nõukogude Liit oma esindajaid Budapestis, et vajaliku viisa võib välja anda. Nõukogude võimud jälgisid valvsalt kõiki Ungari elu ja poliitika tahke. [...] Rahuleping volitas Nõukogude esindajaid sõnaselgelt tsenseerima ajalehti, filme ja raadiosaateid.⁷⁴

Ja kui Tšehhoslovakkia valitsus 1947. aastal oli huvitatud, kas nemadki võiksid Marshalli plaanist kasu lõigata, muutis kutse Moskvasse peagi valitsuse meelt.⁷⁵

Oma õhinas või hirmus täitis koopteeritud kohalik eliit vahetevahel imperiumi keskusest saabuvaid juhtnööre liigsegi agarusega: võidelda tuli kahekordse hirmuga – kartusega kaotada võim kohaliku olukorra

üle ning hirmuga kaotada keskvoimu usaldus. Näiteks 1953. aasta Ida-Saksamaa kriisi ajal pidi Stalini-järgne NSVL-i juhtkond nõudma Saksamaa Sotsialistliku Ühtsuspartei (Sozialistische Einheitspartei Deutschlands, SED) poolt tarvitusele võetud ülikarmide meetmete leevendamist.⁷⁶ Leedu Kommunistliku Partei esimene sekretär Antanas Sniečkus polnud aga rahul Moskva otsusega anda amnestia küüditatud Balti riikide kodanikele. Kuidas pidi tema nõukogude võimu kaitsma, kui kümned tuhanded represseritud inimesed kodudesse tagasi saadetakse?⁷⁷

Kui koloniaalne võimumaatriks koostöös usaldusväärse kohaliku eliidiga oli kehtestatud, pruukis keskvoimul jõuliselt sekkuda vaid erandjuhtudel, kui ääremaade arengusuunad kippusid radikaalselt lahknema keskvoimu kehtestatud ootustest: selle näiteks on sõjaline sekkumine Ungaris 1956. aastal (mis tõi kaasa 25 000 ohvrit, sealhulgas 5000 hukkunut)⁷⁸ ja Tšehhoslovakkias 1968. aastal.⁷⁹ Koloniaalne võimumaatriks kehtestati aga muidugi Moskva juhtnööride alusel ning Moskvast kohale saadetud kommunistide juhtimisel ja nende järelevalve all. Eestis oli sealjuures oluline roll Vladimir Botškarjovil, kes oli Eestisse Moskva saatkonda saabunud juba 1939. aasta septembris ning kes 1940. aasta septembris kinnitati ÜK(b)P Keskkomitee ja NSVL Rahvakomissaride Nõukogu volinikuks ENSV-s; Botškarjov pidas sidet Andrei Ždanoviga, kes oli Eestis ÜK(b)P emissarina juhendanud Eesti anneksiooni ning kes jäi hiljem Moskvast Eesti „omalaadseks kuraatoriks”.⁸⁰ Välja kujundati voliniku aparaat, vahelüli Eesti ja Moskva vahel, mis teostas järelevalvet kohalike organite üle. Sama institutsiooni järglaseks sai 1944. aastal ÜK(b)P Eesti büroo.⁸¹

Ühiskond ja selle subalternid

See raamat mõistab ühiskonda kui sotsiaalsete võimaluste sfääri: sellest vaatenurgast pole nõukogude režiimi juures kõige tähtsamad mitte selle eeskirjad ja reeglid kui niisugused, vaid pigem see, kuidas režiim määratles ja piiritles ühiskonnapõhist võimalikkusetaju. Siin võiksime edasi arendada ökosüsteemi metafoori, mida nõukogude-uurimuses vahetevahel on kasutatud.⁸² Kultuuri mullapinnases on määratult rohkem eri liikide juuri kui need, mis nähtaval maastikul kasvavate taimedena välja paistavad – enamik juuri ei arene kunagi taimeks. Samamoodi suutis vaid väike osa sotsiaalsetest potentsiaalsustest nõukogude ühiskonnas tegelikkuseks saada.

Iga ühiskond vajab reegleid ja väärtushinnanguid, et koos püsida ja piisava edukusega funktsioneerida. Ühiskonna diskursiivsetel väljadel valitakse, väljendatakse ja võimendatakse sotsiaalselt vastuvõetavaid mõtlemise ja käitumise modaalsusi, millega kaasneb hulk kirjutamata juhtnööre – selle kohta, kuidas käituda koolis, mida tööle selga panna, kuidas pöörduda võimude poole, kuidas kirjutada ajaleheartiklit, ja nõnda edasi. Ent kui sotsiaalselt vastuvõetavate subjektide loomise protseduurid on vajalikud iga ühiskonna toimimiseks, siis autoritaarsetes ja koloniaalühiskondades saavutavad need protseduurid erilise jäikuse. Selleks et Nõukogude Liidus heliloojana tunnustust leida, tuli omandada muusikaalane teaduskraad; selleks et kuuluda kunstnike liitu, oma töid näitustel välja panna ning vabakutselise kunstnikuna ära elada, tuli lõpetada kunstiinstituut.⁸³ Ja mõistagi tuli selleks, et edukalt karjääri teha, olla kommunistliku partei liige ja enamgi veel, tajuda täpselt ajastu võimalikkuste piire. Nii on arvatud 1970. aastatel üsna julgete avaldustega esinenud Gustav Naani kohta: „vana kommunistina, luure- ja julgeolekutöötajana teadis ta kindlasti hästi, mida võis pidada parajasti endale võimalikuks.”⁸⁴

Nagu igasugune võim, nii löi ka nõukogude võim endale *subalternid* ehk alamad, kes olid traditsioonilise, Gramsci subalterni-määratluse järgi „valitsevate klasside hegemoonia subjektid”.⁸⁵ David Hoffmanni väitel „oleks ekslik võrdsustada stalinistlikku kultuuri tööliste ja talupoegade tahtega, sest neil ei olnud nõukogude süsteemis vahetat häält”.⁸⁶ Nõukogude tööliste hääle töid kuuldavale ametlikud diskursused; tegelikud töölist ei pruukinud sugugi vastata tööliklassi ametlikule kuvandile. Näiteks televisiooni otseülekannetes „oli kombeks, et intervjueeritavad õpivad teletöötajate abiga või hoopis nende kirjutatud teksti aegsasti pähe ning harjutavad oma rolle põhjalikult. See oli kõige tavalisem stsenaarium, kui korraldati otseintervjuusid inimesega tänavalt või tõenäolisemalt küll töölisega vabrikust või inseneriga töökojast,” kinnitab Kristin Roth-Ey.⁸⁷ Tööliklassi tegelikkuse ning nõukogude võimu tööliklassi-kujutuste vahelist lõhet pilkab kõnekalt Sergei Dovlatovi ajakirjanikukogemustel Tallinnas põhinev jutustus „Kompromiss” (Компромисс, 1981): ajakirjanik Dovlatov saadetakse kirjutama lugu Tallinna neljasaja tuhandendast kodanikust, kes ajakirjanikule jagatud juhtnööride kohaselt peab olema „avaldamiskõlbulik. [...] Ei mingeid keisrilõikeid ega vallasemasid. Et oleks täiskomplekt vanemaid. Et oleks terve, sotsiaalselt täisväärtuslik poiss.”⁸⁸ Ajakirjaniku meelest sobivaim vanemate komplekt on eesti naine koos vene tööliklassi esindajast mehega; piinlikul kombel osutub viimane aga padujoodikuks, kes pole kindel selleski, kuidas tema naine üldse rasedaks jäi –

ühesõnaga, valitud isend osutub täiesti kõlbmatuks esindama kuulsusriikast nõukogude töölisklassi.⁸⁹

Postkoloniaalses kriitikas on kuulus Gayatri Spivaki väide, et „subalternil puudub kõnevõime”.⁹⁰ Spivaki järgi tähendab subalterni positsioon võimetust väljendada arvamust viisil, millel oleks ühiskonnas kõlapinda. Kollektiivse ruumi jaotamisel on Spivaki kirjeldatud subalterni osaks hääletu nähtamatuse sfäär. Ent nõukogude ühiskonnas ei olnud vaikiva subalterni idee vastuvõetav. Siin valitses rääkimise nõue, nõukogude ühiskond vajas kinnitavate häälte koori. Kui vaja, siis inimesi sunniti rääkima, reetma metsavendade peidukohad (Baltimaades ja Lääne-Ukrainas 1940. aastate lõpul) või andma üles talunikud, kes vilja varjavad. Intellektuaale, kes olid puhastusaktioonidest puutumata jäänud, survestati režiimi toetama nii valjuhäälselt kui võimalik, ning oma varasemad nõukogudevastased (või mitte piisavalt nõukogulikud) teosed avalikult ja valjuhäälselt hukka mõistma. Vaja oli kuuldavale tuua toetavaid häälistsusi, režiimi ideaalidele vastu kajades ning neid vastu peegeldades. Pioneeriorganisatsiooni liikmed pidid hüüdma „Vsegda gotov!” – „Alati valmis!”⁹¹ Tegelikult polnud tarvis olla alati valmis teinima „suurt Nõukogude kodumaad”, küll aga tuli alati olla valmis oma valmidust kuulutama. Tuli kuuldavale tuua toetavat mõminat, pakkuda omalt poolt režiimi ideaalide kaja ja peegeldust. Ometi ei tähendanud kõnelemisnõue, et igapäheks olnuks võimalus end kuuldavaks teha: rääkimisnõudega käis kaasas kontroll lausungite kõlblikkuse üle.

Poliitilised jõupingutused selle nimel, et saavutada lausungi homogeensust, ühiskondlike häälte homofooniat, ei vaigistanud subalterni kõnevõimet siiski täielikult. Kujutlus täielikku vaikusesse sunnitud, igasuguse agentsuseta subalternist välistaks juba eos muutuste võimalikkuse. Subalternsus tähendab olukorda, kus rääkija kõnet ei kuulda; ent see olukord on aldis muutustele, mille käigus subalternide hääled võivad välja murda avalikku ruumi. Sellest tulenevalt oli repressiivsetes ühiskondades vaja lausungivälju pidevalt inspekteerida. Nõukogude Liidu läänepoolsetel ääremaadel ei suudetud vastuhääli kunagi täielikult vaikima sundida; ühiskonnas toimus aastatepikkune võimuvõitlus selle ümber, missugused arvamused võivad saada kuuldavaks, ning kus ja kuidas. Aeg-ajalt tulid teisitimõtledjad välja arvamustega, mis ühiskondliku elu sfääris vastu kajasid, periooditi võis tänavatel näha protestivaid üliõpilasi ja töölisi,⁹² vahel kritiseerisid õpetajad klassis valitsevat režiimi päris avalikult,⁹³ ning inimesed kogunesid mitteametlikesse „salongidesse”, et ennast harida ja teha heaks nõukogude hariduse vajakajäämisi.⁹⁴ Kõik need hääled oleksid pidanud jääma kuuldamatuks, kuid said teatud tingimustel ometi kuuldavaks ning osalesid seeläbi

selles, mida nimetan *argidissensuseks*: väikestes erimeelsuse avaldustes, mis lõppkokkuvõttes aitasid kaasa Nõukogude Liidu lagunemisele ning põhjalikele ühiskondlikele muutustele endistes NSVL-i läänepoolsetes ääremaades.

Samas on Spivaki mõttekaaslased rõhutanud, et „mitte ükski olemuslikult subalternse subjekti erimeelsust või vastupanu väljendav tegu ei toimu täiesti lahus valdavast diskursusest”.⁹⁵ Võimatu on subalterni häält eristada nii, nagu oleks see jäänud täiesti puutumata nõukogude diskursusest, kuna mõlemad toimivad vastastikku teineteise suhtes. Niisuguste nõukogude subalternsust ümbritsevate määramatuste tõttu pole ma kujutanud subalterni positsiooni tummas vastasseisus hegemoonilise nõukogude positsiooniga. Selle asemel olen keskendunud pigem võnkumistele, erakorralistele juhtumitele ja pingetele nõukogude perioodi diskursiivsete strateegiate ja praktikate mitmuslikul väljal.

Seda raamatut kirjutades toetusin suurele hulgale erinevas vormis omaeluloolistele tekstidele: lugesin rohkelt (nii ilmunud kui ilmunud) memuaare ja elulugude kogumikke, aga kasutasin ka isiklike mälestusi teaduslikes raamatutes ja artiklites, päevalehtedes ja kirjandusajakirjades; tutvusin arhiivides temaatiliste küsimustikega ja saatsin ka ise välja küsimustikke; samuti osutusid kasulikuks paljud (pool)ametlikud ja mitteametlikud arutelud ja vestlused. Lugesin ajastukohast ilukirjandust ja küsisin autoritelt nende lugude allikate kohta ning veendus selles, et romaanid – ka tsenseeritud romaanid – võivad üsna edukalt pakkuda ligipääsu ajastu *kultuurilistele kujutelmadele*, ning et romaanid, mis realistlikus laadis kirjeldavad autori kaasaegset maailma, kopeerivad tihti üksikasjalikult seda ühiskondlikku ruumi, milles autor liikus. Vaid murdosa kõigist neist narratiividest mahtus selle raamatu kaante vahele, ent kõik need lood ja arutlused on kaasa aidanud *olemise ainsusmitmusliku*⁹⁶ väljenduslaadi otsingutele selles raamatus. See tähendab, et need tekstid on loonud platvormi nõukogudeaegse ääremaade kogemuse mõistmiseks nii selle kogemuse ainsuslikus kui ka kogukondlikus aspektis. „Iga ainulisus [*singularité*] on veel üks juurdepääs maailmale,” kirjutab Jean-Luc Nancy.⁹⁷ Nancy järgi on inimene ainsusmitmuslik, iga ainulisus on sotsiaalselt tingitud ning peegeldab maailma paljusust. Olen püüdnud lähtuda kogukondlike koosluste ainsusmitmuslikust sidususest.

Postkoloniaalsed uuringud kui katustermin

Peale selle, et rajada nõukogude-uurimuses teed postkoloniaalsele lähenemisele, püüab see raamat anda panuse postkoloniaalsete uuringute ümberkujundamiseks võrdlevas vaimus. „Postkoloniaalse teooria jõud võibki peituda selle olemuslikult võrdlevas metoodikas ning hübriidiseeritud ja sünkreetilises vaates modernsele maailmale, mida see eeldab,” kirjutavad Bill Ashcroft, Gareth Griffiths ja Helen Tiffin raamatus „Impeeriumi vastukirjutus” (*The Empire Writes Back*), ühes kõige mõjukamas postkoloniaalse teooria väljaandes.⁹⁸ Sotskoolonialismi uuringutel on potentsiaali saada aktiivseks ja loovaks osaliseks globaalsete postkoloniaalsete uuringute valdkonnas; nõukogude-kogemus võib juhatada parema arusaamiseni eri ideoloogiate vastastikusest toimest koloniaalsituatsioonis. Sestap nõustun ma David Moore’iga, kes 2001. aastal kirjutas: „[K]ui lääne postkoloniaalsel uurimissuunal tõsta esile anglo-franko juhtumeid kui kolonisatsiooni standardit ja nimetada vene-nõukogude kogemusi kõrvalekaldeks [...], tähendab see lääne või anglo-franko maailma juba aegunud tsentraalsuse väära põlistamist. On aeg, arvan mina, see traditsioon murda.”⁹⁹

Õnneks on David Moore’i igatsetud muutus postkoloniaalsetes uuringutes praeguseks juba alanud. Nagu mitmed hiljutised arutelud selles vallas on näidanud,¹⁰⁰ seisavad postkoloniaalsed uuringud ristteel. Uued geopoliitilised probleemid on tõstatanud uusi uurimisteemasid¹⁰¹ ning on saanud selgemaks kui kunagi varem, et valdkond ennast niipea ei ammenda. Paaril viimasel aastal on olnud märgata postkoloniaalse mõtlemise sünni mitmel mitteingliskeelsel maal – võtkem näiteks kasvõi postkoloniaalne pööre hollandi õpetlaste töödes.¹⁰² Vastseim Euroopa selle valdkonna uuringute laine on näidanud võrdleva lähenemise potentsiaali¹⁰³ ning tungiv vajadus mitmemõõtmelise ja võrdleva postkoloniaalse uurimuse järele pole veel kunagi olnud nii ilmne. Sotskoolonialismi uuringud saavad tõhusalt panustada nendesse uutesse arengusuundadesse.

Üks postkoloniaalsete lähenemisviiside tugevaid külgi on olnud nende avatus erinevatele analüütilistele käsitustele. Õpetlane, kes töötab postkoloniaalses paradigmas, peab siiski ise sõnastama teoreetilise lähenemisviisi, mis sobib konkreetse teema ja problemaatikaga. Kriitilise mõtte uuemate arengusuundadega dialoogis pakub see raamat välja metoodilise raamistiku, mis põimib omavahel erinevaid sotsiaalfilosoofilisi lähenemisviise, huvitades nii üldistest ajaloolistest protsessidest ning kultuurilistest suundumustest kui ka ajajärgu argielust, väikestest

vastupanuaktidest ja rohujuuretasandi kohandumistest ning sellestki, kuidas tajuti võimupoliitikat kohalikul tasandil.

Niisugusena on see raamat sündinud *mitmemõõtmelise kriitilise mõtlemise püüdest*. Mõteldes modernsest ühiskonnast ja selle diskursiivsetest struktuuridest, tajutava jaotumisest, identiteedi tugipunktidest või rahvusluse afektiivsetest kihtidest, toetun ma erinevatele kultuuri- ja poliitika-filosoofia arengusuundadele. Raamatu peatükkide teoreetilised rõhuasetused on erinevad, kuid ma tahaksin siiski toonitada Jacques Rancière'i filosoofilise mõtlemise olulist rolli selle raamatu mitmete mõttekäikude inspiratsiooniallikana. Samuti tunnen ma (nagu ka Brian Massumi, Nigel Thrift, Kathleen Stewart, Lauren Berlant, Ben Highmore ja paljud teised) sügavat huvi ühiskondliku elu afektiivsete aspektide vastu; niisiis on arutlused afekti seostest kultuurilis-poliitiliste protsessidega läbivaks teemaks mitmes selle raamatu peatükis. Sellises mitmemõõtmelises laadis püüan ma uuendada postkoloniaalse teooria analüütilist haaret nii nõukogude perioodist pärineva materjali kui ka filosoofilis-kriitilise mõtte uuemate arengusuundade kaasamise abil.

Kuigi sinne monograafia keskendub peamiselt nõukogude perioodile aastail 1940–1991, mõjutavad uurimistööküsimuste esitamise viisi ning teemakäsitlust paratamatult ka raamatu kirjutamise aja (2010. aastate) poliitilised pinged. Sotskoloniaalne pärand mängib kahtlemata veel nüüdki rolli endise nõukogude mõjuala geopoliitilises reaalsuses, kuid ka laiemates pingeväljades tänapäeva Euraasias ja kaugemal.

Peatükkide ülevaade

Raamatu esimene ja teine peatükk on pühendatud postkoloniaalsete nõukogude-uuringute põhiküsimuste kaardistamisele. **Esimene peatükk** arendab välja raamatu metoodilised põhialused: see lähtub imperiumi mõistest säärasena, nagu seda on nõukogude-uuringutes kasutatud, ning visandab esmase ettekujutuse teemadest, millesse raamat hiljem põhjalikumalt süüvib. Nõukogude-uuringutes on vahel väidetud, et „objektiivsete kategooriate” põhjal otsustades ei olnud Nõukogude Liit imperium. Alustan subjektiivse-objektiivse vastandpaari kriitikast ning toon esile subjektiivseks ja objektiivseks peetavate kategooriate diskursiivse ülesehituse. Käsitlen muuhulgas üht olulisemat selle raamatu argumentatsioone pingestavat teemat, nimelt ainulisena tajutud inimkogemuse ebamugavat paiknemist diskursiivsuse kollektiivsetel väljadel. Eritlen isikliku elukogemuse suhet rahvusliku ja imperiaalsega, eristades pedagoogilisi, didaktilisi narratiive

performatiivsest ainulisusest: rahvuse ja impeeriumi pedagoogiline diskursus pakuvad indiviidile tõlgendusmudeleid tema elu mõtestamiseks rahvuse osana ja impeeriumi osana, samal ajal kui inimese ainukordne kogemus alati katkestab, dekonstrueerib ja ometi ka kinnitab neid diskursusi. Nõukogude ääremaadel tekitas täiendavaid vastukäivusi muuhulgas ka keerukas ja muutuv suhe rahvuslike ja nõukogude diskursuste vahel. Ma väidan, et rahvuse või koloniaalvõimu pedagoogilised diskursused võivad edu saavutada niikaua, kui need on suutelised sõlmima emotsionaalse seose isikliku ja kollektiivse vahel: impeeriumi nurjumised aga tulenevad selle võimetusest luua afektiivset sidet impeeriumi eesmärkide ja selle alamate püüdluste vahel. See peatükk tutvustab ka rahvusliku essentsialismi teemat ning meie–nende vastanduse küsimust nõukogude Baltikumis.

Teine peatükk laiendab afekti ja poliitika teemat, viies arutelu sotsikolonialismi uurimise strateegiate tasandile. Ma alustan eeldusest, et eduka teadusliku uurimuseni jõudmiseks tuleb meil tunnista mitte üksnes konkreetse teadusliku raamistuse diskursiivseid võimalusi, vaid ka selle diskursiivseid piiranguid. Vaatlen metakriitiliselt hiljutisi nõukogude ühiskonna käsitusi ning tõlgendan Svetlana Boymi kirgliku mõtlemise kontseptsiooni ümber *afektiivseks* mõtlemiseks. Boym arutleb kirgliku mõtlemise üle selle vastanduses professionaalsele mõtlemisele, eelistades „maailma kuulatamist” tõe kategooriate sedastamisele. Mina väidan, et kirglikud või afektiivsed kihistused on paljudes teaduslikes töödes algusest peale olemas. Püüdes orienteeruda nõukogude-uuringute harunevate vaatenurkade, tõlgenduste ja hinnangute rägastikus, peaksime olema teadlikud ka afektiivsetest mälukihistustest, mis uurimistöö vaatenurki raamistavad. Erinevate lähenemiste võimalikkuse mõõnmine on eduka teadusliku dialoogi eeltingimus; see võib osutada eriti oluliseks nõukogude ajajärgu uuringutes, kus uurimismaterjali lai skaala ning uurijate erinevad meetodilised eelistused kutsuvad vahel esile mõtlematu ja tulutu möödarääkimise.

Kolmas peatükk täpsustab konkreetsemalt Nõukogude läänepoolsete ääremaade positsiooni postkoloniaalsete uuringute kontekstis. Siin on keskne küsimus, kas (või missugustel asjaoludel) võib rahvusriiki pidada koloniseerituks. Analüüsides nõukogudeaegsete Balti riikide kultuurisituatsiooni ja postkoloniaalse terminoloogia varasemaid kasutusi, väidan ma, et Nõukogude Liidu invasiooni Balti riikidesse on kõige sobivam kirjeldada kui okupatsiooni, mitte kui kolonisatsiooni; kummatigi järgnes esmasele okupatsioonile koloniaalvõimu kehtestamine. See peatükk laiendab vaatenurka Ida-Kesk-Euroopasse ning osutab lõpetuseks pingetele koloniaalse võimumaatriksi ning väljakujunenud

kultuurilise eneseteadlikkuse vahel, mis oli tüüpiline Nõukogude impeeriumi läänepoolsetele ääremaaadele.

Neljas peatükk uurib nõukogude koloniaalsuse ja nõukogude modernsuse kooslust. Nõukogudeaegsed arusaamad modernsusest olid mõistagi mitmesed ning oma sisemiste pingetega; see peatükk analüüsib, kuidas nõukogude modernsusdiskursused juurutasid väärtussüsteeme, mis vastasid nõukogulikele ideoloogilistele standarditele. Geopoliitiline perspektiiv aitab välja tuua modernsusdiskursuste koloniaalse aspekti: püüde „tsiviliseerida” teistsugust kultuuri teises geograafilises piirkonnas, andes samas ideoloogilise eesõiguse „tsiviliseerivale” väärtussüsteemile ning eirates või maha surudes neid kohalikke traditsioone, mis lähevad sellega vastuollu, on üks kolonialismi tunnusjooni. See peatükk kirjeldab nõukogude modernsust kui imperiaalset ja samas subalternset modernsust, tuues välja keerukad suhted nõukogude ja lääne modernsuste vahel. Peatüki viimane osa keskendub modernsusdiskursuste ja Baltimaade rahvusdiskursuste vastastikmõjudele ja põimumistele.

Viies peatükk õigustab diakroonilise perspektiivi sissetoomist postkoloniaalsesse interdistsiplinaarsesse nõukogude-uurimusse ning keskendub diskursiivsele pidevusele Tsaari-Venemaa ja Nõukogude Liidu ääremaaade-poliitikas. Sotskoloniaalsuse juured on eelnevas ajaloos; diakrooniline perspektiiv on ülimalt tähtis mõistmaks koloniaalsete võimumaatriksite arengut kohaliku ajaloo kontekstis. See peatükk täiendab varasemates peatükkides arendatud teoreetilisi mudeleid ning naaseb rahvusluse afektiivse mõõtme juurde (mis on visandatud esimeses peatükis): pööran tähelepanu ka teatud ajaloosündmuste ja -etappide emotsionaalsele koormatusele ning kultuurilisele võimetusele jätta seljataha afektiivselt laetud minevikusündmused. Väidan niisiis, et mälu protsessis mängib olulist rolli ka kogemuse modaalsus ja meeleolu. Sestap tuleb mälu protsessidega seotud küsimustele, nagu „mida ning mille arvel mäletada?”, lisada ka küsimus, „missugune on mälestuse afektiivne toon?”. Dekoloniaalsete järjepidevuste laiendatud näitena analüüsib see peatükk Balti riikide laulupidude traditsiooni alates 19. sajandi dekoloniaalsest rahvuse ülesehitamisest kuni 1988. aasta nn laulva revolutsioonini.

Kuues peatükk uurib üksikasjalikult essentsialistlikke konstruktsioone „meie” ja „nemad”, mida tutvustas esimene peatükk. Siin analüüsin koloniseerija-koloniseeritu kultuurilisi rolle, kõigepealt kultuuriliste identiteetide konstrueerimise kontekstis binaarsete vastanduste kaudu; teiseks kui diskursiivset ja struktuurilist konstrukti; kolmandaks aga läbi alternatiivsete meie-ja-nemad moodustiste, mis trotsisid või ületasid etnilisi piire, mida reeglina seostatakse koloniseerija ning koloniseeritu

paaridega. Ma keskendun kahele Eesti NSV-s selgesti nähtavale ebatüüpilisele rühmale: juudi intellektuaalidele ning keskkooli venekeelse sõjalise algõpetuse instruktoritele. Mõlema puhul hakkas koloniaalne süsteem dekonstrueerima omaenda eesmärgi ja ideaale, kas siis kriitilistele intellektuaalidele võimupositsioone andes või koloniaalvõimu kohalike poole pööratud palet farsi ja naeruvääristamise ees kaitsetuks jättes. Mõlemad kategooriad tõid sealjuures kaasa ka erandlikke olukordi, mis löid segi nii rahvuslikud kui ka imperiaalsed lihtsustused.

Nõukogude režiimi koloniaalse võimumaatriksi uurimus ei saa piirduda vaid avaliku ruumi ja institutsionaalsete raamistike analüüsiga. **Seitsmes peatükk** liigub intiimsematesse sfääridesse ning uurib, kuidas ajastu kontekst kujundas kodu rolli selle elanike ainulise enesetaju alustoena. Ma analüüsin eestlaste kodukogemust hilisnõukogude ajal, kodukujutelmade pendeldustes kaasaegse nõukogude linnakorterite, minevikutraumade jälgi kandva „eestiaegse” talu ning vastset rajatud linnalähedase suvekodu vahel. Silmas pidades toonase koduse elu materiaalsel küljel lasunud nõukogulikkuse pitsit, aga ka Homi Bhabha arusaama „seesmise väljaspoolest” koloniaalühiskondades, arutleb see peatükk kodu – ka nõukogude kodu – tähtsuse üle kohana, kus on kõigele vaatamata võimalik luua toetuspind ainulisele iseduse ja agentsustajule.

Kaheksas peatükk „Tagajärjed” uurib argiseid erimeelsuse akte Eesti NSV-s. Ma väidan, et kuigi laialt levinud ja mitmekesised argidissensuse praktikad isenesest imperiumi kokkuvarisemiseni ei viinud, mõjutasid need ajastu võimalikkuste topograafiat ning murendasid sots-kolonialistliku süsteemi ühiskondlikku toetuspinda. Mis ehk tähtsamgi, need pakkusid ka ennetavat kaitset „kultuurilise mumifitseerumise”¹⁰⁴ üldise ükskõiksuse vastu, mida on sageli märganud koloniaalühiskondades. Selle peatüki lõpetuseks pöördun veel kord tagasi keskse dünaamika juurde, mis moodustab raamatu tuuma: pean silmas Nõukogude ääremaade ühiskondade ainsus-mitmuslikku dünaamikat, milles üksikisikute elud nii häirisid kui kinnistasid nende ühiskondade valdavaid diskursiivseid struktuure.

Viited

Sissejuhatus: varjatud kolonialism

- 1 Kohalikku pärimust muidugi objektiivse töö allikana käsitleda ei saa – siin ja edaspidi huvitab mind taoliste lugude puhul ennekõike see, kuidas ajastut ja olukordi tajuti ning tõlgendati.
- 2 Jacques Rancière, *Le Spectateur émancipé* (Paris: La Fabrique, 2008), 55.
- 3 Küllö Arjakas, Heino Arumäe, Tiit Arumäe, Rein Helme (koost), *Molotovi-Ribbentropi paktist baaside lepinguni. Dokumente ja materjale* (Tallinn: Perioodika, 1989), 93.
- 4 Timothy Snyder, *Bloodlands: Europe Between Hitler and Stalin* (New York: Basic Books, 2010), 123–124. E. k: Timothy Snyder, *Veremaad, Euroopa Hitleri ja Stalini vahel* (Tallinn: Varrak, 2010, tlk Rein Turu), 138–142.
- 5 Eesti Vabariik kirjutas vastastikuse abistamise lepingule alla 28. septembril 1939, Läti Vabariik sama aasta 5. oktoobril ja Leedu Vabariik 10. oktoobril.
- 6 Jüri Ant, Meelis Maripuu, Okupatsioon. – *Sõja ja rahu vahel. II. Esimene punane aasta*, toim Meelis Maripuu, Enn Tarvel (Tallinn: S-Keskus, 2010), 75–124.
- 7 Agata Anna Lisiak, *Urban Cultures in (Post)colonial Central Europe* (West Lafayette: Purdue University Press, 2010), 2. Lisiak omistab selle seisukoha Péter Esterházy; sama väidab Anne Applebaum: *Iron Curtain: The Crushing of Eastern Europe, 1944–1956* (New York: Knopf Doubleday Publishing Group, 2012). E. k: Anne Applebaum, *Raudne eesriie 1945/1956* (Tallinn: Varrak, 2013, tlk Tõnis Värnik).
- 8 „Baltimaade sildi” põhjalikumat kriitikat vt Aldis Purs, *Baltic Facades: Estonia, Latvia and Lithuania since 1945* (London: Reaktion Books, 2013), 9–12.
- 9 Tuleb mõõnda, et „katkestus” kui kultuuriline mõiste on alati tinglik, kultuuriprotsessid kulgevad intertseptselt, muutused toimuvad teatud aja jooksul. Lähemalt vt sinise uurimuse 4. ptk.
- 10 Jürgen Osterhammel, *Kolonialismus. Geschichte – Formen – Folgen* (München: Beck, 1995), 19–20; Bogdan Ștefănescu, *Postcommunism/Postcolonialism: Siblings of Subalternity* (Bucharest: University of Bucharest Publishing House, 2013), 69–70.
- 11 János M. Rainer, Katalin Somlai (toim), *The 1956 Hungarian Revolution and the Soviet Bloc Countries: Reactions and Repercussions* (Budapest: Institute for the History of the 1956 Hungarian Revolution, 2007), 9–10.
- 12 Läbivalt postkoloniaalsel uurimisel põhinevaid monograafilisi uurimusi Nõukogude Liidu ääremaadest tuleb praegu veel harva ette, valdavalt on toimetatud kogumikud; leidub mõni üksik pikem käsitlus: Myroslav Shkandrij, *Russia and Ukraine: Literature and the Discourse of Empire from Napoleonic to Postcolonial Times* (Montreal: McGill-Queen's Press, 2001); Violeta Kelertas (toim), *Baltic Postcolonialism* (Amsterdam: Rodopi, 2006); Janusz Korek (toim), *From Sovietology to Postcoloniality: Poland and Ukraine from a Postcolonial Perspective* (Huddinge, Sweden: Södertörns högskola, 2007); Benedikts Kalnačs, *Baltijas postkoloniālā drāma* (Rīga: LU LFMI, 2011); Cristina Șandru, *Worlds Apart? A Postcolonial Reading of Post-1945 East-Central European Culture* (Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing, 2012); Ștefănescu, *Postcommunism/Postcolonialism: Siblings of Subalternity*; Sanna Turoma, Maxim Waldstein (toim), *Empire De/Centered: New Spatial Histories of Russia and the Soviet Union* (Surrey: Ashgate Publishing, Ltd., 2013); Dobrota Pucherová, Róbert Gáfrík (toim), *Postcolonial Europe? Essays on Post-Communist Literatures and Cultures* (Leiden: Brill, 2015); Cristina Șandru, Dorota Kołodziejczyk (toim), *Postcolonial Perspectives on Postcommunism in Central and Eastern Europe* (London, New York: Routledge, 2016); Benedikts Kalnačs, *20th Century Baltic Drama: Postcolonial Narratives, Decolonial Options* (Bielefeld: Aisthesis, 2016).
- 13 Jätan teiste uurimuste vastata küsimuse, mil määral NSV Liidu mõju Iraanis, Afganistanis ja Indias asetab need riigid Nõukogude koloniaalsesse võimumaatriksisse.

- 14 Mitmed tulevised Nõukogude vabariigid Kaukaasias ja Kesk-Aasias kuulutasid pärast Vene impeeriumi kokkuvarisemist välja iseseisva rahvusriigi, ent nõukogude võim allutas need kiiresti ning neil puudus võimalus areneda toimivateks rahvusriikideks. Valgevene kuulutas oma suveräänsust aastail 1917–1920 koguni kuuel korral. Anders Rudling, *The Beginnings of Modern Belarus: Identity, Nation and Politics in a European Borderland*. – *The Journal of Belarusian Studies* 7, nr 3 (2015): 115–127.
- 15 Arvydas Anušauskas (toim), *Lithuania in 1940–1991: The History of Occupied Lithuania* (Vilnius: Genocide and Resistance Research Centre of Lithuania, 2015), 448–450.
- 16 Bill Ashcroft, *Post-Colonial Transformation* (London: Routledge, 2001), 12.
- 17 Robert Young, *Post-Colonialism: An Historical Introduction* (Oxford: Blackwell, 2001), 20. Ladina tüvi *colere* 'kasvatama, (maad) harima' viib mõttet maaharimisega seotud asustustegevusele. Uute harimiskõlblike maade otsing oli üks Põhja- ja Lõuna-Ameerika koloniseerimise peamisi tõukejõude, kuid hilisemad koloniaalrežiimid arenesid eri suundades.
- 18 Kaori Nagai, Glossary of Terms Used. – C. L. Innes, *The Cambridge Introduction to Postcolonial Literatures in English* (Cambridge: Cambridge University Press, 2007), 234. Vrd kolonialismi definitsioone väljaandes Alisdair Rogers, Noel Castree, Rob Kitchin, *A Dictionary of Human Geography* (New York, Oxford: Oxford University Press, 2013), 65; Guido Bolaffi *et al.* (toim), *Dictionary of Race, Ethnicity and Culture* (London: Sage Publications, 2003), 39; Anne McClintock, The Angel of Progress: Pitfalls of the Term 'Postcolonialism'. – *Social Text* 31/32 (1992): 88. Pange tähele, et Kaori Nagai määratluse „rahvuse” kategooria tõstatab omakorda küsimusi: kas nõukogude võim oli vene rahvuse võim? NLKP keskkomiteesse kuulus ka teiste rahvuste (kuigi mitte Balti riikide) esindajaid. Aga samalaadse küsimuse võiks esitada ka Briti ülemvõimu kohta Indias või Tsaari-Venemaa kohta. Imperiaalsed võimuaparaadid on alati ületanud ühe rahvuse piirid.
- 19 Martha Lampland, Afterword. – *Altering States: Ethnographies of Transition in Eastern Europe and the Former Soviet Union*, toim Daphne Berdahl, Matti Bunzl, Martha Lampland (Ann Arbor: University of Michigan Press, 2000), 211.
- 20 Vitaly Chernetsky *et al.*, Are We Postcolonial? Post-Soviet Space. Forum: Conference Debates. – *PMLA* 121, nr 3 (2006): 828.
- 21 Ronald Grigor Suny, Nationalism, Nation Making, & the Postcolonial States of Asia, Africa, & Eurasia. – *After Independence: Making and Protecting the Nation in Postcolonial and Postcommunist States*, toim Lowell W Barrington (Ann Arbor: The University of Michigan Press, 2006), 282.
- 22 Sotskolonialism on inglise keelde sellisel kujul tõlkimatu termin, inglise keeles väljendab sama *Soviet colonialism*. Sotskolonialismi uuringute ingliskeelne vaste on *Soviet postcolonial studies*.
- 23 Walter D. Mignolo, Madina Tlostanova, The Logic of Coloniality and the Limits of Postcoloniality. – *The Postcolonial and the Global*, toim Revathi Krishnaswamy, John C. Hawley (Minneapolis, London: University of Minnesota Press, 2008), 109–123.
- 24 *Ibid.* „Koloniaalsuse” terminit on viimasel ajal kasutatud ka selleks, et tähistada koloniaalse pärandi kestvust: paljudes maailma maades on koloniaalperiood ametlikult lõppenud, ent koloniaalsus viitab „püsivatele võimukeemidele, mis tekkisid kolonialismi tulemusena, kuid ületasid kolonialismi piirid.” Sabelo J. Ndlovu-Gatsheni, *Empire, Global Coloniality and African Subjectivity* (New York, Oxford: Berghahn Books, 2013), 30. See ei tundu olevat keskne teema 21. sajandi Baltimaades. Tänapäeva Balti riike – kõige enam ehk Lätit – iseloomustab pigem tugev dekoloniaalne reaktsioon koos selle juurde kuuluva ohuga korrata endisi koloniaalmustreid ja -hierarhiaid ümberpööratud kujul. Vt Deniss Hanovs, Can Post-Colonial Theory Help Explain Latvian Politics of Integration? Reflections on Contemporary Latvia as a Post-Colonial Society. – *Journal of Baltic Studies* 47, nr 1 (2016): 133–153, doi:10.1080/01629778.2015.1103513.
- 25 Osterhammel, *Kolonialismus. Geschichte – Formen – Folgen*, 2.
- 26 Kolonialismi ja koloniaalsuse eristamine on välja kasvanud postkoloniaalse mõtlemise uuest arengusuunast: see Ladina-Ameerikas sündinud liikumine rõhutab modernsuse ja koloniaalsuse omavahelist seotust.

- 27 Norbert Elias, *On Civilization, Power, and Knowledge: Selected Writings* (Chicago: University of Chicago Press, 1998), 54.
- 28 Ania Loomba, *Colonialism/Postcolonialism* (London, New York: Routledge, 1998), 37–56.
- 29 Termineid „ideoloogia” ja „diskursus” on tihti kasutatud tähenduslikult kõrvuti või kattvalt. „Paljud autorid nõustuksid, et ideoloogia on otsekuu jagatud sotsiaalsete uskumuste raamistik, mis korraldavad ja koordineerivad praktikate sotsiaalseid tõlgendusi eri rühmades ja rühmaliikmete vahel ning ennekõike rühmadevahelisi võimu- ja teisi suhteid,” selgitab Teun A Van Dijk: Teun A Van Dijk, *Ideology: A Multidisciplinary Approach* (London: Sage Publications, 1998), 8. Mina eelistan konservatiivsemat, marksistlikku arusaama ideoloogiast kui konkreetse diskursuse kontseptuaalsest tuumast. Vt põhjalikku arutelu erinevatest ideoloogianägemustest nõukogude kontekstis: Michael David-Fox, *Crossing Borders: Modernity, Ideology, and Culture in Soviet Russia* (Pittsburgh: University of Pittsburgh Press, 2015), 3. ptk.
- 30 Stephen Slemon, The Scramble for Post-Colonialism. – *The Post-Colonial Studies Reader*, toim Bill Ashcroft, Garreth Griffiths, Helen Tiffin (London, New York: Routledge, 1995), 46.
- 31 Judith Butler, *Bodies That Matter: On the Discursive Limits of „Sex”* (London, New York: Routledge, 2014), 22.
- 32 Osterhammel, *Kolonialismus. Geschichte – Formen – Folgen*, 2.
- 33 Modernsuse ja koloniaalsuse suhet on käsitlenud Walter Mignolo: Walter Mignolo, *Local histories/Global Designs: Coloniality, Subaltern Knowledges, and Border Thinking* (Princeton: Princeton University Press, 2000); Walter Mignolo, *The Darker Side of Western Modernity: Global Futures, Decolonial Options* (Durham: Duke University Press, 2011). Madina Tlostanova tõi selle käsituse sisse ka nõukogude-uuringutesse: Madina Tlostanova, Postsocialist ≠ Postcolonial? On Post-Soviet Imaginary and Global Coloniality. – *Journal of Postcolonial Writing* 48, nr 2 (2012): 130–142. Vähem tuntud on Jörg Baberowski varasem artikkel „Auf der Suche nach Eindeutigkeit: Kolonialismus und Zivilisatorische Mission im Zarenreich und in der Sowjetunion”. – *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas* 47, nr 4 (1999): 482–504.
- 34 Shmuel Noah Eisenstadt (toim), *Multiple Modernities* (Piscataway, NJ: Transaction, 2002); Shmuel Noah Eisenstadt, *Comparative Civilizations and Multiple Modernities* (Leiden: Brill, 2003).
- 35 Göran Therborn, Entangled Modernities. – *European Journal of Social Theory* 6, nr 3 (2003): 293–305, doi:10.1177/13684310030063002.
- 36 Göran Therborn, *The World: A Beginner’s Guide* (Cambridge: Polity Press, 2011), 54.
- 37 *Ibid.*
- 38 Dorinda Outram, *The Enlightenment* (Cambridge: Cambridge University Press, 2013), 3.
- 39 Nõukogude modernsusest vt Stephen Kotkin, *Magnetic Mountain: Stalinism as a Civilization* (Berkeley: University of California Press, 1995); David Lloyd Hoffmann, Yanni Kotsonis (toim), *Russian Modernity: Politics, Knowledge, Practices* (London: Macmillan Press, 2000); Vadim Volkov, The Concept of Kul’turnost’: Notes on the Stalinist Civilizing Process. – *Stalinism: New Directions*, toim Sheila Fitzpatrick (London, New York: Routledge, 2000), 210–230; David Lloyd Hoffmann, *Stalinist Values: The Cultural Norms of Soviet Modernity, 1917–1941* (Ithaca, London: Cornell University Press, 2003); David Lloyd Hoffmann, *Cultivating the Masses: Modern State Practices and Soviet Socialism, 1914–1939* (Ithaca, London: Cornell University Press, 2011); David-Fox, *Crossing Borders: Modernity, Ideology, and Culture in Russia and the Soviet Union*.
- 40 Jean-François Lyotard, Time Today. – Jean-François Lyotard, *The Inhuman. Reflections on Time* (Stanford: Stanford University Press, 1991), 68–69.
- 41 Juri Lotman, Kirjandus ja mütoloogia. – *Kultuurisemiootika* (Tallinn: Olion, 1990), 319.
- 42 Allen Wood, General Introduction. – Immanuel Kant, *Practical Philosophy*, toim Mary J. Gregor (Cambridge: Cambridge University Press, 1999), xxii. Kant suhtus kriitiliselt minevikku romantiseerivatesse hoiakutesse, mis tulid ilmsiks juba valgustusajal.
- 43 Saksa filosoof Martin Heidegger maalib idüllilisi pilte eelmodernse talupoja hüstist ja talupoja jalatsitest: „Jalanõudes väreleb maa mahavaikitud kutse, ta vaikne annetus küpse vilja näol...” Martin Heidegger, *Gesamtausgabe I. Abteilung: Veröffentlichte Schriften 1914–1970. Band 5. Holzwege* (Frankfurt am Main: Vittorio Klostermann, 1977), 19. E. k: Martin Heidegger,

Kunstiteose algupära (Tartu: Ilmamaa, 2002, tlk Ülo Matjus), 30–31. Kuulus on Walter Benjamini eelmoderne ajastu „aura” ja industrialiseeritud massikultuuri, jutuvestja ning kirjaniku, ainukordse kunstiteose ja selle tehniliste reproduktsioonide kõrvutus, mis käsitleb modernsusele omast kaotust või ilmaolekut. Tõsi, Benjamin essee „Kunstiteos oma mehhaanilise reprodutseeritavuse ajastul” on auru küsimus vaid osa pikemast mõttearendusest, kuhu kuulub ka nt filmikunstiga kaasnevate uute võimaluste vaagimine. Walter Benjamin, *Valik esseid*. – Loomingu Raamatukogu, nr 26–29 (Tallinn: SA Kultuurileht, 2010).

44 *Ibid.*, 116.

45 Svetlana Boym, *The Future of Nostalgia* (New York: Basic Books, 2008), xvi.

46 Andrus Kivirähk, *Ivan Orava mälestused, ehk, Minevik kui helesinised mäed* (Tallinn: A. Kivirähk, 1995), 3.

47 Albert Memmi, *Portrait du colonisé, précédé du Portrait du colonisateur et d'une préface de Jean-Paul Sartre* (Paris: Petite Bibliothèque Payot, 1973), 38.

48 Dekoloniaalse kriitika varasemal perioodil, 1950. ja 1960. aastatel, leiame ka üpris keerukaid ja nüansseeritud lähenemisi näiteks nii marksismist kui ka psühhoanalüüsi inspireeritud Frantz Fanoni töodes. Frantz Fanon, *Les damnés de la terre* (Paris: Editions Maspero, 1961).

49 Homi K. Bhabha, *The Location of Culture* (London, New York: Routledge, 1994), 44.

50 *Ibid.*, 66.

51 Stuart Hall, *New Ethnicities*. – *Stuart Hall: Critical Dialogues in Cultural Studies*, toim David Morley, Kuan-Hsing Chen (London, New York: Routledge, 1996), 443.

52 *Ibid.*

53 Stuart Hall, *Cultural Identity and Cinematic Representation*. – *Black British Cultural Studies: A Reader*, toim Houston A. Baker Jr, Manthia Diawara, Ruth H. Lindeborg (Chicago: University of Chicago Press, 1996), 214.

54 See alapeatükk on kirjutatud dialoogis peatükiga „Binaarne sotsialism” väljaandes Alexei Yurchak, *Everything Was Forever, Until It Was No More: The Last Soviet Generation* (Princeton: Princeton University Press, 2006), 4–8.

55 *Ibid.*, 9.

56 Gayatri Chakravorty Spivak, *The Rani of Sirmur: An Essay in Reading the Archives*. – *History and Theory* 24, nr 3 (1985): 247–272.

57 Juliane Fürst, *Stalin's Last Generation: Soviet Post-War Youth and the Emergence of Mature Socialism* (Oxford: Oxford University Press, 2010), 251.

58 Paula Michaels, *Curative Powers: Medicine and Empire in Stalin's Central Asia* (Pittsburgh: University of Pittsburgh Press, 2003); Douglas Northrop, *Veiled Empire: Gender and Power in Stalinist Central Asia* (Ithaca, N.Y.: Cornell University Press, 2004).

59 Елена Зубкова, *Прибалтика и Кремль: 1940–1953* (Москва: РОССПЭН, 2008), 93–94. E. k: Jelena Zubkova, *Baltimaad ja Kreml 1940–1953* (Tallinn: Varrak, 2009, tlk Margus Leemets), 72–73.

60 Nõukogude kunstifääri mõjutused Läänest lähtuvad arengusuunad, ent märkimisväärsel määral ka India, Hiina ja Jaapani traditsioonid.

61 Ștefănescu, *Postcommunism/Postcolonialism: Siblings of Subalternity*, 70.

62 Purs, *Baltic Facades: Estonia, Latvia and Lithuania since 1945*, 70–71. Mihhail Suslov oli Moskvas aastakümneid vastutav välissuhete eest, ta oli „Nõukogude Liidu kõige rangema joone peaeoloog Stalini valitsusperioodist kuni oma surmani aastal 1982”. *Ibid.*, 70.

63 Antanas Sniečkus on NSVL-i ajaloos mõneski suhtes erandlik kuju: ta säilitas oma positsiooni Leedu KP liikmena 1927. aastast kuni oma surmani 1974. Sniečkusest oli juba noorena Voronežis saanud pühendunud kommunist ning ta saadeti Leedu Kominterni agendina. 1940. aastail säilitas Sniečkus karmikaelise stalinistina Moskva usalduse; pärast Stalini surma suurendas ta järk-järgult põlisasukate osakaalu Leedu KP-s. Violeta Davoliūtė, *The Making and Breaking of Soviet Lithuania: Memory and Modernity in the Wake of War* (London, New York: Routledge, 2014), 88–90. Tasub

lisada, et kohalike rahvuste osakaalu suurendamine oli toonane ametlik keskvalitsuse kurss, ka EKP-s suurenes eestlaste osakaal.

- 64 Applebaum, *Iron Curtain: The Crushing of Eastern Europe, 1944–1956*, 43–50. E. k: Applebaum, *Raudne eesriie 1945/1956*, 86–87.
- 65 *Ibid.*, 49. E. k: *ibid.*, 90.
- 66 *Ibid.*
- 67 *Ibid.*, 68–70. E. k: *ibid.*, 115–117. NSVL-i juhtimisel tegutsenud Ungari poliitilise politsei kohta 1940. aastate lõpul vt Peter Kenez, *Hungary from the Nazis to the Soviets: The Establishment of the Communist Regime in Hungary, 1944–1948* (Cambridge, New York: Cambridge University Press, 2006), ptk 2.
- 68 Toivo U. Raun, *Estonia and the Estonians* (Stanford: Hoover Institution Press, 2001), 146.
- 69 Vladislav M. Zubok, *Luhtunud impeerium: Nõukogude Liit külmas sõjas alates Stalinist kuni Gorbatšovini* (Tallinn: Tänapäev, 2010, tlk Peedu Haaslava), 57.
- 70 *Ibid.*, 443.
- 71 Snyder, *Veremaad*, 147–148.
- 72 Zubok, *Luhtunud impeerium*, 57.
- 73 *Ibid.*, 111.
- 74 Kenez, *Hungary from the Nazis to the Soviets: The Establishment of the Communist Regime in Hungary, 1944–1948*, 66.
- 75 Zubok, *Luhtunud impeerium*, 114.
- 76 Christian F. Osterman (toim), *Uprising in East Germany, 1953: The Cold War, the German Question, and the First Major Upheaval Behind the Iron Curtain* (Budapest: Central European University Press, 2001).
- 77 Davoliūtė, *The Making and Breaking of Soviet Lithuania*, 63. Nagu kinnitab ka Kristina Burinskaitė, tegi Leedumaa Kommunistlik Partei 1960. aastatel „endistele poliitvangidele ja asumisele saadetutele kõikvõimalikke takistusi Leetu naasmisel, sest pidas neid potentsiaalseks ohuks.” Vt Kristina Burinskaitė, KGB tegevuse eripärast Leedus aastatel 1954–1990. Tlk Tiit Sandrak. – *Tuna. Ajalookultuuri ajakiri*, nr 4 (2012): 79–88.
- 78 Geoffrey Roberts, *The Soviet Union in World Politics: Coexistence, Revolution and Cold War, 1945–1991* (London: Routledge, 2005), 49. Laiemat konteksti vt Rainer, Somlai, *The 1956 Hungarian Revolution and the Soviet Bloc Countries: Reactions and Repercussions*. 1956. aasta oli pöördeline ka Poolas, kus Władysław Gomułka juhitud mõõdukamad reformid suudeti peale pingelisi läbirääkimisi NSV Liidu parteiladvikuga ka läbi suruda.
- 79 Łukasz Kamiński, The ‘Prague Spring,’ Poland and the Warsaw Pact Invasion. – *The Prague Spring and the Warsaw Pact Invasion of Czechoslovakia in 1968*, toim Günter Bischof, Stefan Karner, Peter Ruggenthaler (Lanham: Lexington Books, 2010), 95–127.
- 80 Sulev Vahtre (toim), *Eesti ajalugu VI. Vabadussõjast taasiseseisvumiseni* (Tartu: Ilmamaa, 2005), 174.
- 81 Indrek Paavle, Eesti NSV valitsemiskorraldus. – *Sõja ja rahu vahel. II. Esimene punane aasta*, toim Meelis Maripuu, Enn Tarvel (Tallinn: S-Keskus, 2010), 212–214.
- 82 Hoffmann, *Stalinist Values*, 5–7; Katerina Clark, *Moscow, the Fourth Rome: Stalinism, Cosmopolitanism, and the Evolution of Soviet Culture, 1931–1941* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 2011), 25.
- 83 Neid, kes ei kuulunud loomeliitidesse ega pidanud mõnd muud ametit, ähvardas „parasiidi” pitsner ning sellest tulenev vanglakaristus – isegi veel 1980. aastatel. Sirje Helme, Nationalism and Dissent: Art and Politics in Estonia, Latvia, and Lithuania under the Soviets. – *Art of the Baltics: The Struggle for Freedom of Artistic Expression Under the Soviets, 1945–1991*, toim Alla Rosenfeld, Norton D. Dodge (New Brunswick, New Jersey, London: Rutgers University Press and The Jane Voorhees Zimmerli Art Museum, 2002), 9, 14.
- 84 Jüri Saar, Eesti NSV aegsest vaimsusest. – *Tuna. Ajalookultuuri ajakiri*, nr 4 (2012): 4. Gustav Naani mõteliidri periood lõppes ühes seitsmekümnendatega, 1980. aastatel sai temast tagurlik parteiliste positsioonide kaitsja.

- 85 Bill Ashcroft, Garreth Griffiths, Helen Tiffin, *Post-Colonial Studies. The Key Concepts* (London, New York: Routledge, 2007), 198. Vjatšeslav Morozov pakub subalterni tõlgendust Venemaa poliitika kontekstis väljaandes: Viatcheslav Morozov, *Russia's Postcolonial Identity: A Subaltern Empire in a Eurocentric World* (Houndmills: Palgrave Macmillan, 2015).
- 86 Hoffmann, *Stalinist Values*, 6.
- 87 Kristin Roth-Ey, *Moscow Prime Time: How the Soviet Union Built the Media Empire That Lost the Cultural Cold War* (Ithaca, N.Y.: Cornell University Press, 2011), 234.
- 88 Сергей Довлатов, *Собрание сочинений в 4 томах. I* (Санкт-Петербург: Азбука, 2000), 27. E. k: Sergei Dovlatov, *Kompromiss* (Tallinn: Kupar, 1995, tlk Vilma Matsin), 22. Dovlatov elas Tallinnas aastail 1972–1975. Jekaterina Young on põhjalikult analüüsinud Dovlatovi ilukirjanduslike teoste faktilist tausta ning leidnud, et 1973. aastal pühendas ajaleht Sovetskaja Estonija tööpoolest terve lehekülje Tallinna neljasaja tuhandenda kodaniku sünni tähistamisele. Vt Jekaterina Young, *Sergei Dovlatov and His Narrative Masks* (Evanston: Northwestern University Press, 2009), 99.
- 89 Vt ka Kristin Roth-Ey kirjeldust skandaalist 1957. aasta telesaates Вечер Веселых Вопросов [Naljakate küsimuste õhtu], kus korraldajate äparduse tulemusel sattus telestudiosse otsesaate ajal terve hulk päris tõelisi (mitte ideaalseid) „tavalisi inimesi”. Saade katkestati, studio peatoimetaja ning mitu tema alluvat vallandati. Nagu Roth-Ey järeldeb: „Nõukogude televisioonis polnud kohta argimaailmale, räpastele riieetele, ohjeldamatusele, joobnutele.” Roth-Ey, *Moscow Prime Time: How the Soviet Union Built the Media Empire That Lost the Cultural Cold War*, 251.
- 90 Gayatri Chakravorty Spivak, Can the Subaltern Speak? – *Marxism and the Interpretation of Culture*, toim Cary Nelson, Lawrence Grossberg (Urbana, Chicago: University of Illinois Press, 1988), 308. Spivaki essee üle on arutlenud hulganisti tõlgendajaid; minu eelistused kalduvad nende poole, kes loevad seda esseed kui hoiatust subalterni mõiste lihtsustava tõlgendamise eest. Valiku tõlgendavaid esseed leiab väljaandest Rosalind C. Morris (toim), *Can the Subaltern Speak?: Reflections on the History of an Idea* (New York: Columbia University Press, 2010).
- 91 Üks levinud vägivaldlatu vastupanu strateegia Nõukogude ääremaadel olid keelemängud: eesti lapsed sõnastasid pioneeride loosungi „Alati valmis!” ümber kui: „Alasti vannis!”
- 92 Näiteks Poolas toimusid suuremad avalikud protestiaktisioonid 1956., 1968., 1970., 1976., 1980. aastal. Pdraic Kenney, The Gender of Resistance in Communist Poland. – *The American Historical Review* 104, nr 2 (1999): 399–425, <https://doi.org/10.2307/2650371>.
- 93 Lugu avalikult kriitilisest suhtumisest sõjajärgses klassiruumis võib lugeda väljaandes Eve Annuk (toim), *Eesti elulood. Naised kõnelevad* (Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, 1997), 207. Aastal 1979 vallandati töölt Tartu õpetaja Helgi Rivis, sest võimudele ustava kolleegi sõnul oli ta „suutnud töötada vastu nõukogude kooli põhieesmärkidele”. Vt Tarmo Vahter, „Karuks istus vangitornis...”: 1980 – aasta, mis raputas Eestit (Tallinn: Hea Lugu, 2015), 98. Aastal 1980 lugesid Eesti kooliõpetajad oma õpilastele ette neljakümne kirja, mis hoiatas venestusohu eest eesti koolis. Piret (s 1963) mäletab niisugust ettelugemist eesti kirjanduse tunnis; ta mäletab ka, et pärast seda jäi õpetaja oma töökohast ilma (suuline arutelu 17.07.2016).
- 94 Vaino Vahingu päevik annab aimu innukast eneseharimisest eesti kirjanike ja haritlaste ringkondades: päevikust nähtub, et Vahing ise korraldas sümposiooni oma vanemate talus 12. detsembril 1970, Jaan Kaplinski korraldas sümposiooni 23.–24. jaanuaril 1971 ning 12. märtsi sissekandes viitab Vahing Arvo Valtoni kodus toimunud sümposioonile. Vahing on ilmselgelt pahane, et tema hea sõber Mati Unt ei osalenud kahel sümposioonil – tema jaoks oli nendel osalemine otsekui moraalne kohustus. Vt Vaino Vahing, Noor Unt. Päevik ja kirjad. – *Loomingu Raamatukogu*, nr 1–3 (Tallinn: Perioodika, 2004): 43–44. Palju on kirjutatud ka Tõnis Vindi salongist ja selle ümber kogunenud kunstnikkonnast, vt nt Elnara Taidre (toim), *Tõnis Vint ja tema esteetiline universum / Tõnis Vint and His Aesthetic Universe* (Tallinn: Eesti Kunstimuuseum, 2012). Vrd Marci Shore, Out of the Desert: A Heidegger for Poland. – *The Times Literary Supplement*, 2. august 2013, <http://www.iwm.at/wp-content/uploads/Out-of-the-desert-TLS.pdf>.
- 95 Ashcroft, Griffiths, Tiffin, *Post-Colonial Studies. The Key Concepts*, 201.
- 96 Jean-Luc Nancy, *Être singulier pluriel* (Paris: Editions Galilée, 1996).
- 97 *Ibid.*, 32.

- 98 Bill Ashcroft, Gareth Griffiths, Helen Tiffin, *The Empire Writes Back: Theory and Practice in Post-Colonial Literatures* (London: Routledge, 2002), 35.
- 99 David Chioni Moore, Is the Post- in Postcolonial the Post- in Post-Soviet? Toward a Global Postcolonial Critique. – *PMLA* 116, nr 1 (2001): 123. E. k: David Chioni Moore, Kas post- postkoloniaalse on post- postsovetlikus? Globaalse postkoloniaalse kriitika poole. – *Methis. Studia humaniora Estonica*, nr 7 (2011, tlk Anne Lange): 218.
- 100 Vt arutelu The State of Postcolonial Studies. – *New Literary History* 43, nr 1, 2 (2012); Editor's Column: The End of Postcolonial Theory? A Roundtable with Sunil Agnani, Fernando Coronil, Gaurav Desai, Mamadou Diouf, Simon Gikandi, Susie Tharu, and Jennifer Wenzel. – *PMLA* 122, nr 3 (2007): 633–681. Vt ka Nagesh Rao, New Imperialisms, New Imperatives: Taking Stock of Postcolonial Studies. – *Postcolonial Text* 2, nr 1 (2006), <http://postcolonial.org/index.php/pct/article/viewArticle/386>.
- 101 Uue aastatuhande teise kümnendi keskpaiku puhkenud Euroopa põgenikekriis annab ilmselt tõuke terve postkoloniaalsete uuringute uue laine sünniks. Esimeste hulgas on ilmunud: Sandra Ponzanesi, Gianmaria Colpani (toim), *Postcolonial Transitions in Europe: Contexts, Practices and Politics* (London, New York: Rowman & Littlefield International, 2016).
- 102 Sarah de Mul, Elleke Boehmer (toim), *The Postcolonial Low Countries: Literature, Colonialism and Multiculturalism* (Lanham, Lexington 2012), 3.
- 103 Viimastest töödest komparativismi suunal vt Mark Stein *et al.*, *Hybrid Cultures – Nervous States: Britain and Germany in a (Post-) Colonial World* (Amsterdam, New York: Rodopi, 2010); Maurus Reinkowski, Gregor Thum (toim), *Helpless Imperialists: Imperial Failure, Fear and Radicalization* (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2013); Dirk Götttsche, Axel Dunker (toim), *(Post-) Colonialism Across Europe* (Bielefeld: Aisthesis, 2014); Róisín Healy, Enrico Dal Lago (toim), *The Shadow of Colonialism on Europe's Modern Past* (London: Palgrave Macmillan, 2014).
- 104 Frantz Fanon, *Towards the African Revolution* (London: Pelican, 1970, tlk H. Chevalier), 34.

I Metodoloogilised teesid Nõukogude impeeriumi kohta

- 1 Susan A. Gelman, *The Essential Child: Origins of Essentialism in Everyday Thought* (New York: Oxford University Press, 2003), 3. Essentsialismi paralleelmõisteks on substantsialism, sotsiaalteadustes võib neid määratlusi võtta sünonüümseina. Diskussiooni essentsi ja substantsi ning vastavalt essentsialismi ja substantsialimi üle Aristotelesest lähtudes vt Evandro Agazzi, *Scientific Objectivity and Its Contexts* (Cham: Springer, 2014), 12–20.
- 2 See pööre sai 1983. aastal alguse kolmest olulisest publikatsioonist: Benedict Anderson, *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism* (London: Verso, 1983); Ernest Gellner, *Nations and Nationalism* (Oxford: Basil Blackwell, 1983); Eric Hobsbawm, Terence Ranger (toim), *The Invention of Tradition* (Cambridge: Cambridge University Press, 1983). Väiksemate Ida- ja Kesk-Euroopa rahvuste vaatevinklist on Miroslav Hroch andnud olulise panuse oma raamatuga: Miroslav Hroch, *Social Preconditions of National Revival in Europe: A Comparative Analysis of the Social Composition of Patriotic Groups among the Smaller European Nations* (New York: Cambridge University Press, 1985, tlk Ben Fowkes). Azar Gat püüdis taaselustada konstruktivismieelset rahvusparadigmat teoses Azar Gat, Alexander Yakobson, *Nations: The Long History and Deep Roots of Political Ethnicity and Nationalism* (Cambridge, New York: Cambridge University Press, 2013). Gati lähenemise kriitikat vt Ronald Grigor Suny, Nations: The Long History and Deep Roots of Political Ethnicity and Nationalism. – *Social History* 39, nr 1 (2014): 106–110, doi:10.1080/03071022.2013.873179.
- 3 Serhy Yekelchyk, Interpreting Russia's Imperial Dimension. – *Canadian Slavonic Papers / Revue Canadienne des Slavistes* 46, nr 3/4 (2004): 475–476. Veel üht nõukogude-uuringute genealoogiat vt Mark von Hagen, Empires, Borderlands, and Diasporas: Eurasia as Anti-Paradigm for the Post-Soviet Era. – *American Historical Review* 109 (2004): 445–469.
- 4 Yekelchyk, Interpreting Russia's Imperial Dimension, 485.

Bibliograafia

Avaldatud allikad

- A Discussion on Methodology for Researching Soviet Literary Space. – *Colloquia* 35 (2016): 148–162. www.lti.lt/failai/Colloquia35_internetui_148-162.pdf.
- A Memorandum Concerning the Decolonization of the Union of Soviet Socialist Republics. Submitted to the Members of the 35th U.N. General Assembly by the Ad Hoc Committee Consisting of the World Councils of Byelorussians, Estonians, Latvians, Lithuanians. New York, 1980.
- Aarelaid, Aili. Laulu- ja mänguseltsidest fosforiidisõjani. – *Kodanikualgatus ja selt-sid Eesti muutuval kultuurimaastikul*, toim Aili Aarelaid. Tallinn: Jaan Tõnissoni Instituudi Kirjastus, 1996, 17–38.
- Aarelaid-Tart, Aili. *Cultural trauma and life stories*. Vaajakoski: Kikimora Publications, 2006.
- . Let Me Tell You a Sad Story – Soviet Russian Immigrants in Independent Estonia. – *Baltic Biographies at Historical Crossroads*, toim Aili Aarelaid-Tart, Li Bennich-Björkman. London, New York: Routledge, 2012, 86–106.
- . Nõukogude aeg nähtuna erinevate mälu kogukondade silmade läbi. – *Acta Historica Tallinnensia* 18 (2012), 142–158. <https://doi.org/10.3176/hist.2012.1.06>.
- Aarelaid-Tart, Aili, Indrek Tart. Culture and the Development of Civil Society. – *Nationalities Papers* 23, nr 1 (1995): 153–165. doi:10.1080/00905999508408357.
- Ahven, Eeva. *Pilk paberpeeglis: Keele ja Kirjanduse Instituudi kroonika 1947–1993*. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2007.
- Agazzi, Evandro. *Scientific Objectivity and Its Contexts*. Cham: Springer, 2014.
- Allandi, Marge. Kolm tuld: Jüriöö, võidupüha, laulupidu. – *Ajalooline Ajakiri* 2/3 (148/149) (2014): 173–206. <http://dx.doi.org/10.12697/AA.2014.2-3.02>.
- Allik, Jaak. Jaak Allik jätkab vastamist. – *Teater. Muusika. Kino*, nr 10 (1991): 67–78.
- Americans for Congressional Action to Free the Baltic States. – *The Baltic States: A Case Study of Modern-Day Colonialism in Europe*. Chicago, 1967.
- Anderson, Benedict. *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. London: Verso, 2006.
- Annuk, Eve (toim). *Eesti elulood. Naised kõnelevad*. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, 1997.
- . Totalitarismi ja/või kolonialismi pained: Miks ja kuidas uurida nõukogude aega. – *Võim ja kultuur*, toim Arvo Krikmann, Sirje Olesk. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, 2003, 13–40.
- Annus, Epp. Kirjanduskaanon ja rahvuslik identiteet. – *Keel ja Kirjandus*, nr 1 (2000): 10–17.
- . Postmodernism kui hilissotsialismi kultuuriloo. – *Keel ja Kirjandus*, nr 11 (2000): 769–780.
- . Kubjas ja korporant: armastusest ja rahvuslikust moraalist. – *Looming*, nr 4 (2002): 576–587.
- . Hullus ja surmaiha: Jaan Krossi „Keisri hull” ja Sophoklese „Antigone”. – *Metamorfiline Kross: Sissevaateid Jaan Krossi loomingusse*, toim Eneken Laanes. Tallinn: Underi ja Tuuglase Kirjanduskeskus, 2005, 87–101.
- . Noorte püüded ja rõõmus ajalugu: Gustav Suits ja Friedrich Nietzsche. – *Keel ja Kirjandus*, nr 7 (2005): 526–534.

- . Puhas vaim ning tema luud ja veri: Lydia Koidula ja Mati Unt. – *Kohanevad tekstid*, toim Maie Kalda, Virve Sarapik. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, 2005, 26–43.
- . Postkolonialismist sotskolonialismini. – *Vikerkaar*, nr 3 (2007): 64–76.
- . Layers of Colonial Rule in the Baltics: Nation-Building, the Soviet Rule and the Affectivity of a Nation. – *(Post-) Colonialism Across Europe*, toim Dirk Götsche, Axel Dunker. Bielefeld: Aisthesis, 2014, 359–384.
- . Afekt, kunst, ideoloogia: aeglase teooria manifest. – *Vikerkaar*, nr 3 (2015): 66–74.
- Between Arts and Politics: A Postcolonial View on Baltic Cultures of the Soviet Era. – *Journal of Baltic Studies* 47, nr 1 (2016): 1–13. doi:10.1080/01629778.2015.1103509.
- (toim) Between Arts and Politics: A Postcolonial View on Baltic Cultures of the Soviet Era. Special Issue. – *Journal of Baltic Studies* 47, nr 1 (2016).
- . Ma tõstan klaasi vene rahva terviseks: sotskolonialismi diskursiivsed alustalad. – *Methis. Studia humaniora Estonica* 16, nr 20 (2017): 4–26, <https://doi.org/10.7592/methis.v16i20.13887>.
- (toim). Sotskolonialism Eesti NSV-s. Kultuurist arguilmani. – *Methis. Studia humaniora Estonica* 16, nr 20 (2017).
- . Afekt, koloniaalsus, rahvuslus ja kultuuriuuringud. Teine saatesõna. – *Keel ja Kirjandus*, nr 1–2 (2018): 7–10.
- (toim). *Coloniality, Nationality, Modernity: A Postcolonial View on Baltic Cultures under Soviet Rule*. London, New York: Routledge, 2018.
- . Saateks. Lapsepõlvkodu Eesti NSV-s – kogemused, tähendused, kujutlused. – *Minu lapsepõlvkodu oli Eesti NSV-s: humanitaarid meenutavad*, koost Epp Annus, Brita Melts. Tallinn: EKSA, 2019, 159–164.
- . The Colonizer's Day off: Colonial Subjectivities in the Soviet-Era Baltics. – *Postcolonialism and Its New Discontents: Envisioning New Relations to the Colonial Past*, toim Monika Albrecht. London, New York: Routledge, 2019, 240–254.
- . From the Birth of Nations to the European Union: Colonial and Decolonial Developments in the Baltic Region. – *Between Empire and Nation: The Shifting Forms of Continental Colonialism*, toim Dittmar Schorkowitz, John Chavez, Ingo Schröder. London, New York: Palgrave Macmillan, 2019, ilmumas.
- Annus, Epp, Brita Melts (toim). *Minu lapsepõlvkodu oli Eesti NSV-s: humanitaarid meenutavad*. Tallinn: EKSA, 2019.
- Annus, Epp, Piret Peiker, Homi K. Bhabha. – *Kahekümnenda sajandi mõttevoolud*, toim Epp Annus. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2009, 919–931.
- Annus, Epp, Piret Peiker, Liina Lukas. Colonial Regimes in the Baltic States. – *Interlitteraria* 18, nr 2 (2013): 545–554.
- Ant, Jüri, Meelis Maripuu. Okupatsioon. – *Sõja ja rahu vahel. II. Esimene punane aasta*, toim Meelis Maripuu, Enn Tarvel. Tallinn: S-Keskus, 2010, 75–124.
- Anušauskas, Arvydas. Crimes of Communism in Lithuania (1944–1953): A Historico-Statistical Survey. – *Padomju okupācijas režīms Baltijā 1944.–1959. gadā: politika un tās sekas: Starptautiskās konferences materiāli, 2002. gada 13.–14. jūnijs, Rīga. The Soviet Occupation Regime in the Baltic states 1944–1959: Policies and their Consequences. Materials of an International Conference 13–14 June 2002, Riga. Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 9. sēj.* Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds, 2003, 141–161.
- (toim). *Lithuania in 1940–1991: The History of Occupied Lithuania*. Vilnius: Genocide and Resistance Research Centre of Lithuania, 2015.
- Applebaum, Anne. *Iron Curtain: The Crushing of Eastern Europe, 1944–1956*. New York: Knopf Doubleday Publishing Group, 2012.
- . *Raudne eesriie 1945/1956*. Tlk Tõnis Värnik. Tallinn: Varrak, 2013.
- Arendt, Hannah. *The Life of the Mind*. Orlando: Houghton Mifflin Harcourt, 1981.

- Arjakas, Küllö, Heino Arumäe, Tiit Arumäe, Rein Helme (koost). *Molotovi-Ribbentropi paktist baaside lepinguni. Dokumente ja materjale*. Tallinn: Perioodika, 1989.
- Arman, H[arald]. Mõningaid linnade planeerimise küsimusi. – *Ehitus ja Arhitektuur*, nr 4 (1962): 3–16.
- Ashcroft, Bill. *Post-Colonial Transformation*. London, New York: Routledge, 2001.
- Ashcroft, Bill, Gareth Griffiths, Helen Tiffin (toim). *The Post-Colonial Studies Reader*. London, New York: Routledge, 1995.
- . *Post-Colonial Studies: The Key Concepts*. London: Routledge, 2007.
- Attwood, Lynne. *Gender and Housing in Soviet Russia: Private Life in a Public Space*. Manchester: Manchester University Press, 2010.
- Avyžius, Jonas. *Kaimas kryžkelėje*. Vilnius: Vaga, 1964.
- . *Küla teelahkmed*, tlk Aili Erleman ja Mihkel Loodus. Tallinn: Eesti Raamat, 1969.
- Baberowski, Jörg. Auf der Suche nach Eindeutigkeit: Kolonialismus und Zivilisatorische Mission im Zarenreich und in der Sowjetunion. – *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas* 47, nr 4 (1999): 482–504.
- Balockaitė, Rasa. Bourgeoisie as Internal Orient in the Soviet Lithuanian Literature: Roses Are Red by A. Bieliauskas, 1959. – *Journal of Baltic Studies* 47, nr 1 (2016): 77–91. doi:10.1080/01629778.2015.1103510.
- Barkey, Karen, Mark von Hagen (toim). *After Empire: Multiethnic Societies and Nation-Building: The Soviet Union and the Russian, Ottoman, and Habsburg Empires*. Boulder, CO: Westview Press, 1997.
- Barrington, Lowell W. Preface & Acknowledgements. – *After Independence: Making and Protecting the Nation in Postcolonial and Postcommunist States*, toim Lowell W. Barrington. Ann Arbor: University of Michigan Press, 2006, vii–x.
- Beissinger, Mark R. Rethinking Empire in the Wake of Soviet Collapse. – *Ethnic Politics after Communism*, toim Zoltan Dennis Barany, Robert G. Moser. Ithaca, N.Y.: Cornell University Press, 2005, 14–45.
- . Soviet Empire as 'Family Resemblance'. – *Slavic Review* 65, nr 2 (2006): 294–303.
- . The Persistence of Empire in Eurasia. – *NewsNet: News of the American Association for the Advancement of Slavic Studies* 48, nr 1 (2008): 1–8.
- Bels, Alberts. *Izmeklētājs*. Rīga: Liesma, 1967.
- . Uurija. Tlk Ita Saks. – *Loomingu Raamatukogu*, nr 28/29. Tallinn: Perioodika, 1969.
- Benjamin, Walter. *Valik esseid*. – *Loomingu Raamatukogu*, nr 26–29. Tallinn, SA Kultuurileht, 2010.
- Berdahl, Daphne, Matti Bunzl, Martha Lampland (toim). *Altering States: Ethnographies of Transition in Eastern Europe and the Former Soviet Union*. Ann Arbor: University of Michigan Press, 2000.
- Berg, Maimu. Põrgupõhja Jürka come-back. – *Sirp*, 16. september 1983.
- . Ma võiksin. – *Looming*, nr 6 (1985): 792–793.
- Berlant, Lauren. *Cruel Optimism*. Durham: Duke University Press, 2011.
- Bhabha, Homi. The World and the Home. – *Social Text* 31/32 (1992): 141–153.
- . *The Location of Culture*. London, New York: Routledge, 1994.
- Bleiere, Daina, Ilgvars Butulis, Inesis Feldmanis, Aivars Stranga, Antonijs Zunda. *History of Latvia: 100 Years*. Toim Paul Goble. Rīga: Domas Spēks, 2014.
- Blum, Rem. Mis see võorandumine siis on? – *Sirp ja Vasar*, 31. jaanuar 1969.
- Blum, Rem, Yevgeni Kolikov. Regionaalne isemajandamine: iseseisvus ja vastutus. 'Edasi' 5. nov. 1987. – *Diskussioonid IME-projekti ümber. Materjale ajakirjandusest 1987–1988. I osa, sept. 1987 – veebr. 1988*. Tallinn, 1991, 50–51.
- Bolaffi, Guido, Raffaele Bracalenti, Peter Braham, Sandro Gindro toim. *Dictionary of Race, Ethnicity and Culture*. London: Sage Publications, 2003.

- Boym, Svetlana. *Common Places: Mythologies of Everyday Life in Russia*. Cambridge, MA, London: Harvard University Press, 1994.
- . 'Banality of Evil', Mimicry, and the Soviet Subject: Varlam Shalamov and Hannah Arendt. – *Slavic Review* 67, nr 2 (2008): 342–363.
- . *The Future of Nostalgia*. New York: Basic Books, 2008.
- . *Another Freedom: The Alternative History of an Idea*. Chicago: University of Chicago Press, 2010.
- Breyfogle, Nicholas B., Abby Schrader, Willard Sunderland. Russian Colonizations: An Introduction. – *Peopling the Russian Periphery: Borderland Colonization in Eurasian History*, toim Nicholas B. Breyfogle, Abby Schrader, Willard Sunderland. London: Routledge, 2007, 1–18.
- Brower, Daniel R., Edward J. Lazzarini (toim). *Russia's Orient: Imperial Borderlands and Peoples, 1700–1917*. Bloomington: Indiana University Press, 1997.
- Brown, Kate. *A Biography of No Place: From Ethnic Borderland to Soviet Heartland*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 2004.
- Brown, Wendy. *Walled States, Waning Sovereignty*. New York: Zone, 2010.
- Brubaker, Rogers. *Nationalism Reframed: Nationhood and the National Question in the New Europe*. Cambridge: Cambridge University Press, 1996.
- Brüggemann, Karsten, Andres Kasekamp. The Politics of History and the 'War of Monuments' in Estonia. – *Nationalities Papers* 36, nr 3 (2008): 425–448. doi:10.1080/00905990802080646.
- . 'Singing Oneself into a Nation'? Estonian Song Festivals as Rituals of Political Mobilisation. – *Nations and Nationalism* 20, nr 2 (2014): 259–276. doi:10.1111/nana.12059.
- Buckler, Julie A. What Comes after 'Post-Soviet' in Russian Studies? – *PMLA* 124, nr 1 (2009): 251–263.
- Budrytė, Dovilė. Points of Memory in the Narrative of a 'Mnemonic Warrior': Gender, Displacement, and the Anti-Soviet War of Resistance in Lithuania. – *Journal of Baltic Studies* 47, nr 4 (2016): 473–496. <https://doi.org/10.1080/01629778.2016.1248671>.
- Bunkše, Edmunds Valdemārs. *Geography and the Art of Life*. Baltimore, London: Johns Hopkins University Press, 2004.
- Burbank, Jane, Frederick Cooper. *Empires in World History: Power and the Politics of Difference*. Princeton: Princeton University Press, 2009.
- Burbank, Jane, Mark von Hagen, Anatolyi Remnev (toim). *Russian Empire: Space, People, Power, 1700–1930*. Bloomington: Indiana University Press, 2007.
- Burbank, Jane, Mark von Hagen. Coming into the Territory: Uncertainty and Empire. – *Russian Empire: Space, People, Power, 1700–1930*, toim Jane Burbank, Mark von Hagen, Anatolyi Remnev. Bloomington: Indiana University Press, 2007, 1–29.
- Burima, Maija. Orientalism, Otherness, and the Soviet Empire: Travelogues by Latvian Writers of the Soviet Period. – *Journal of Baltic Studies* 47, nr 1 (2016): 65–75. doi:10.1080/01629778.2015.1103511.
- Burinskaitė, Kristina. KGB tegevuse eripärast Leedus aastatel 1954–1990. Tlk Tiitu Sandrak. – *Tuna. Ajalookultuuri ajakiri*, nr 4 (2012): 79–88.
- Bustanov, A. K. Settling the Past: Soviet Oriental Projects in Leningrad and Alma-Ata. PhD Thesis. University of Amsterdam, 2013. <http://hdl.handle.net/11245/1.384642>.
- Butler, Judith. *Bodies That Matter: On the Discursive Limits of „Sex“*. London, New York: Routledge, 2014.
- Caldwell, Melissa L. *Dacha Idylls: Living Organically in Russia's Countryside*. Berkeley: University of California Press, 2011.

- Carey, Henry F, Rafal Raciborsky. Postcolonialism: A Valid Paradigm for the Former Sovietized States and Yugoslavia? – *East European Politics and Societies* 18, nr 2 (2004): 191–235.
- Chamberlain, Muriel. *Decolonization: The Fall of the European Empires*. Oxford: Blackwell, 1999.
- Chandler, Robert. *Shadow World: Resurgent Russia, the Global New Left, and Radical Islam*. Washington: Regnery Publishing, 2008.
- Chari, Sharad, Katherine Verdery. Thinking between the Posts: Postcolonialism, Postsocialism, and Ethnography after the Cold War. – *Comparative Studies in Society and History* 51, nr 1 (2008): 6–34. doi:10.1017/S0010417509000024.
- Chernetsky, Vitaly. Postcolonialism, Russia and Ukraine. – *Ulbanded* 7 (2003): 32–62.
- . *Mapping Postcommunist Cultures: Russia and Ukraine in the Context of Globalization*. Montreal: McGill-Queen's Press, 2007.
- Chernetsky, Vitaly, Nancy Condee, Harsha Ram, Gayatri Chakravorty Spivak. Are We Postcolonial? Post-Soviet Space. Forum: Conference Debates. – *PMLA* 121, nr 3 (2006): 828–836.
- Clark, Katerina. *Moscow, the Fourth Rome: Stalinism, Cosmopolitanism, and the Evolution of Soviet Culture, 1931–1941*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 2011.
- Cohen, Stephen F. *Soviet Fates and Lost Alternatives: From Stalinism to the New Cold War*. New York: Columbia University Press, 2009.
- Comaroff, John. Humanity, Ethnicity, Nationality: Conceptual and Comparative Perspectives on the U.S.S.R. – *Theory and Society* 20, nr 5 (1991): 661–687.
- Condee, Nancy. *The Imperial Trace: Recent Russian Cinema*. Oxford, New York: Oxford University Press, 2009.
- Conquest, Robert. *The Last Empire*. London: Ampersand Books, 1962.
- Crowder, Michael. *Colonial West Africa: Collected Essays*. New York: Routledge, 2012.
- Crowley, David, Susan E. Reid. Socialist Spaces: Sites of Everyday Life in the Eastern Bloc. – *Socialist Spaces: Sites of Everyday Life in the Eastern Bloc, Vol. 1*, toim David Crowley, Susan E. Reid. Oxford: Berg, 2002, 1–22.
- (toim). *Socialist Spaces: Sites of Everyday Life in the Eastern Bloc*. Vol. 1. Oxford: Berg, 2002.
- Daškevičiūtė, Dalia. Remembering Romas Kalanta, the Flaming Herald of Freedom. – *The Lithuania Tribune*, 2012. www.lithuaniatribune.com/12677/remembering-romas-kalanta-the-flaming-herald-of-freedom-201212677/.
- David-Fox, Michael. Multiple Modernities vs. Neo-Traditionalism: On Recent Debates in Russian and Soviet History. – *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas. Neue Folge* 54, nr 4 (2006): 535–555.
- . *Crossing Borders: Modernity, Ideology, and Culture in Russia and the Soviet Union*. Pittsburgh: University of Pittsburgh Press, 2015.
- David-Fox, Michael, Peter Holquist, Alexander M. Martin. The Imperial Turn. – *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History* 7, nr 4 (2006): 705–712.
- Davoliūtė, Violeta. *The Making and Breaking of Soviet Lithuania: Memory and Modernity in the Wake of War*. London, New York: Routledge, 2014.
- . The Sovietization of Lithuania after WWII: Modernization, Transculturation and the Lettered City. – *Journal of Baltic Studies* 47, nr 1 (2016): 51, doi: 10.1080/01629778.2015.1103512.
- de Mul, Sarah, Elleke Boehmer (toim). *The Postcolonial Low Countries: Literature, Colonialism and Multiculturalism*. Lanham: Lexington Books, 2012.
- Dijk, Teun A. van. *Ideology: A Multidisciplinary Approach*. London: Sage Publications, 1998.

- Dilienė, Aušra. 'We Had so Much Fun in Our Life'. – *Adopting and Remembering Soviet Reality: Life Stories of Lithuanian Women, 1945–1970*, toim Dalia Leinarte. Amsterdam: Rodopi, 2010, 163–173.
- Diskussioonid IME-projekti ümber. Materjale ajakirjandusest 1987–1988. I osa, sept. 1987–veebr. 1988. Tallinn, 1991.
- Double Homes, Double Lives. Special Issue. – *Ethnologia Europaea* 37, nr 1–2 (2007).
- Dovlatov, Sergei. *Kompromiss*. Tlk Vilma Matsin. Tallinn: Kupar, 1995.
- Drake, David. *Sartre*. London: Haus Publishing, 2005.
- Dürbeck, Gabriele, Axel Dunker, Dirk Götsche (toim). *Handbuch Postkolonialismus und Literatur*. Stuttgart, Weimar: J. B. Metzler, 2017.
- Eaton, Katherine Bliss. *Daily Life in the Soviet Union*. Westport: Greenwood Press, 2004.
- Edgar, Adrienne Lynn. *Tribal Nation: The Making of Soviet Turkmenistan*. Princeton: Princeton University Press, 2006.
- Editor's Column: The End of Postcolonial Theory? A Roundtable with Sunil Agnani, Fernando Coronil, Gaurav Desai, Mamadou Diouf, Simon Gikandi, Susie Tharu, Jennifer Wenzel. – *PMLA* 122, nr 3 (2007): 633–681.
- Eelmäe, August. *Friedebert Tuglas. Kirjanduslooline essee*. Tallinn: Perioodika, 1986.
- Ehin, Kristiina. *Paleontoloogi päevaraamat*. Tartu: Petrone Print, 2013.
- Eichner, Barbara. *History in Mighty Sounds: Musical Constructions of German National Identity, 1848–1914*. Woodbridge: Boydell Press, 2012.
- Eidintas, Alfonsas, Alfredas Bumblauskas, Antanas Kulakauskas, Mindaugas Tamošaitis. *The History of Lithuania*. Vilnius: Eugrimas, 2013.
- Eisenstadt, Shmuel Noah (toim). *Multiple Modernities*. Piscataway: Transaction, 2002.
- . *Comparative Civilizations and Multiple Modernities*. Leiden: Brill, 2003.
- EK(b)P Keskkomitee VIII pleenumi stenogramm, VI. – *Akadeemia*, nr 5 (1999): 1087–1118.
- EK(b)P Keskkomitee VIII pleenumi stenogramm, VIII. – *Akadeemia*, nr 7 (1999): 1536–1566.
- Elias, Norbert. *On Civilization, Power, and Knowledge: Selected Writings*. Chicago: University of Chicago Press, 1998.
- Emotional Turn? Feelings in Russian History and Culture. – *Slavic Review* 68, nr 2 (2009).
- Empire, Union, Center, Satellite. The Place of Post-Colonial Theory in Slavic/Central and Eastern European/(Post-)Soviet Studies. A Questionnaire. – *Ulbundus* 7 (2003): 5–25.
- Epner, Luule. Proosa uuenemine kodumaal. – Epp Annus, Luule Epner, Ants Järv, Sirje Olesk, Ele Süvalep, Mart Velsker, *Eesti kirjanduslugu*. Tallinn: Koolibri, 2001, 497.
- . Seisakuaja proosa: 1980. aastad. – Epp Annus, Luule Epner, Ants Järv, Sirje Olesk, Ele Süvalep, Mart Velsker, *Eesti kirjanduslugu*. Tallinn: Koolibri, 2001.
- . Varjatud vastupanu dramaturgia: 1980. aastad. – Epp Annus, Luule Epner, Ants Järv, Sirje Olesk, Ele Süvalep, Mart Velsker, *Eesti kirjanduslugu*. Tallinn: Koolibri, 2001, 601–607.
- . Socialist Realism: Theory versus Reality. – *Back to Baltic Memory: Lost and Found in Literature 1940–1968*, toim Eva Eglaja-Kristone, Benedikts Kalnacs. Riga: Institute of Literature, Folklore and Art, University of Latvia, 2008, 113–128.
- . Kaks lapsepõlvkodu. – *Minu lapsepõlvkodu oli Eesti NSV-s: Humanitaarid meenutavad*, koost Epp Annus, Brita Melts. Tallinn: EKSA, 2019, 39–54.
- Ernesaks, Gustav. *Kutse*. Tallinn: Eesti Raamat, 1980.
- Etkind, Alexander. *Internal Colonization: Russia's Imperial Experience*. Cambridge: Polity Press, 2011.

- . *Warped Mourning: Stories of the Undead in the Land of the Unburied*. Stanford: Stanford University Press, 2013.
- Fanon, Frantz. *Les damnés de la terre*. Paris: La Découverte, 2002.
- . *Towards the African Revolution*. London: Pelican, 1970.
- Fätu-Tutoveanu, Andrada. Soviet Cultural Colonialism: Culture and Political Domination in the Late 1940s–Early 1950s Romania. – *Trames. Journal of the Humanities and Social Sciences* 16, nr 1 (2012): 77–93. doi:10.3176/tr.2012.1.04.
- Feest, David. *Zwangskollektivierung im Baltikum: Die Sowjetisierung des estnischen Dorfes 1944–1953*. Köln: Böhlau, 2007.
- Fehérvári, Krisztina. *Politics in Color and Concrete: Socialist Materialities and the Middle Class in Hungary*. Bloomington: Indiana University Press, 2013.
- Feinberg, Melissa. *Curtain of Lies: The Battle over Truth in Stalinist Eastern Europe*. New York: Oxford University Press, 2017.
- Ferro, Marco. *Colonization: A Global History*. London: Routledge, 1997.
- Field, Deborah A. *Private Life and Communist Morality in Khrushchev's Russia*. New York: Peter Lang, 2007.
- Fitzpatrick, Sheila. *Everyday Stalinism: Ordinary Life in Extraordinary Times: Soviet Russia in the 1930s*. New York: Oxford University Press, 1999.
- Fofanova, Elena, Viatcheslav Morozov. Imperial Legacy and the Russian-Baltic Relations: From Conflicting Historical Narratives to a Foreign Policy Confrontation? – *Identity and Foreign Policy: Baltic-Russian Relations and European Integration*, toim Eiki Berg, Piret Ehin. Farnham: Ashgate Publishing, 2009, 15–31.
- Forsdick, Charles, David Murphy. Introduction: The Case for Francophone Postcolonial Studies. – *Francophone Postcolonial Studies: A Critical Introduction*, toim Charles Forsdick, David Murphy. London, New York: Routledge, 2014, 1–14.
- Fowkes, Ben. *The Disintegration of the Soviet Union: A Study in the Rise and Triumph of Nationalism*. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 1997.
- Freud, Sigmund. Das Unheimliche. – *Imago. Zeitschrift für Anwendung der Psychoanalyse auf die Geisteswissenschaften* 5 (1919): 297–324. <https://www.gutenberg.org/files/34222/34222-h/34222-h.htm>.
- Fürst, Juliane. *Stalin's Last Generation: Soviet Post-War Youth and the Emergence of Mature Socialism*. Oxford: Oxford University Press, 2010.
- . Where Did All the Normal People Go? Another Look at the Soviet 1970s. – *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History* 14, nr 3 (2013): 621–640.
- Gat, Azar, Alexander Yakobson. *Nations: The Long History and Deep Roots of Political Ethnicity and Nationalism*. Cambridge, New York: Cambridge University Press, 2013.
- Geka, Dzintra, Aivars Lubānietis. *The Children of Siberia: We Had to Tell This...: Memoirs of the Children Deported from Latvia to Siberia in 1941*, toim Dzintra Geka. Rīga: Fonds Sibīrijas Bērni, 2011.
- Gelman, Susan A. *The Essential Child: Origins of Essentialism in Everyday Thought*. New York: Oxford University Press, 2003.
- Gellner, Ernest. *Nations and Nationalism*. Oxford: Basil Blackwell, 1983.
- Gerasimov, Ilya, Sergey Glebov, Marina Mogilner. The Postimperial Meets the Postcolonial: Russian Historical Experience and the Postcolonial Moment. – *Ab Imperio* 2 (2013): 97–135.
- Gilroy, Paul. *After Empire: Melancholia or Convivial Culture?* London, New York: Routledge, 2004.
- . *Postcolonial Melancholia*. New York: Columbia University Press, 2013.
- Goehrke, Carsten. *Russland: Eine Strukturgeschichte*. Paderborn: Schöningh, 2010.

- Gorsuch, Anne E. *All This Is Your World: Soviet Tourism at Home and Abroad after Stalin*. New York: Oxford University Press, 2011.
- Grabowicz, George G. Ukrainian Studies: Framing the Contexts. – *Slavic Review* 54, nr 3 (1995): 674–690.
- Grant, Bruce. *In the Soviet House of Culture: A Century of Perestroikas*. Princeton: Princeton University Press, 1995.
- . *The Captive and the Gift: Cultural Histories of Sovereignty in Russia and the Caucasus*. Ithaca, N.Y.: Cornell University Press, 2009.
- Grava, Sigurd. The Urban Heritage of the Soviet Regime: The Case of Riga, Latvia. – *Journal of the American Planning Association* 59, nr 1 (1993): 9–30. doi:10.1080/01944369308975842.
- Gregor, Mary J. (toim). Introduction. – Immanuel Kant, *Practical Philosophy*. Cambridge: Cambridge University Press, 1999, 13.
- Greičienė, Julia. 'I Wasn't Sorry That I Got Divorced – I Felt like a Fully-Esteemed Person Again.' – *Adopting and Remembering Soviet Reality: Life Stories of Lithuanian Women, 1945–1970*, toim Dalia Leinarte. Amsterdam: Rodopi, 2010, 107–124.
- Gross, Toomas. Edward W. Said. – *Kahekümnenda sajandi mõttevoolud*, toim Epp Annus. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2009, 885–896.
- Gross, Villem. *Müüa pooleliolev individuaalelumaja*. Tallinn: Eesti Raamat, 1962.
- Gumbrecht, Hans Ulrich. *Stimmungen Lesen. Über eine Verdeckte Wirklichkeit der Literatur*. München: Carl Hanser Verlag, 2011.
- Göttsche, Dirk, Axel Dunker (toim). *(Post-) Colonialism Across Europe*. Bielefeld: Aisthesis, 2014.
- Hagen, Mark von. Empires, Borderlands, and Diasporas: Eurasia as Anti-Paradigm for the Post-Soviet Era. – *American Historical Review* 109 (2004): 445–469.
- . From Imperial Russia to Colonial Ukraine. – *The Shadow of Colonialism on Europe's Modern Past*, edited by Róisín Healy, Enrico Dal Lago. London: Palgrave Macmillan, 2014, 173–193.
- Hague and Geneva Convention*. Washington: U. S. Navy Department, 1911.
- Hainsalu, Lehte. *Kellakuuljad. Ahelromaan*. Tallinn: Eesti Raamat, 2007.
- Hall, Stuart. Cultural Identity and Cinematic Representation. – *Black British Cultural Studies: A Reader*, toim Houston A. Baker Jr, Manthia Diawara, Ruth H. Lindeborg. Chicago: University of Chicago Press, 1996, 210–222.
- . New Ethnicities. – *Stuart Hall: Critical Dialogues in Cultural Studies*, toim David Morley, Kuan-Hsing Chen. London, New York: Routledge, 1996, 441–451.
- Hanovs, Deniss. Can Post-Colonial Theory Help Explain Latvian Politics of Integration? Reflections on Contemporary Latvia as a Post-Colonial Society. – *Journal of Baltic Studies* 47, nr 1 (2016): 133–153. doi:10.1080/01629778.2015.1103513.
- Healy, Róisín, Enrico Dal Lago (toim). *The Shadow of Colonialism on Europe's Modern Past*. London: Palgrave Macmillan, 2014.
- Hechter, Michael. *Internal Colonialism: The Celtic Fringe in British National Development, 1536–1966*. Berkeley: University of California Press, 1975.
- Heidegger, Martin. *Sein und Zeit*. Tübingen: Max Niemeyer Verlag, 1963.
- . *Gesamtausgabe I. Abteilung: Veröffentlichte Schriften 1914–1970. Band 5. Holzwege*. Frankfurt am Main: Vittorio Klostermann, 1977.
- . The Origin of a Work of Art. – *Poetry, Language, Thought*. New York: Harper Perennial, 2001, 15–86.
- Heidegger, Martin. *Kunstiteose algupära*. Tlk Ülo Matjus. Tartu: Ilmamaa, 2002.
- Heinzen, James. Underground Entrepreneurs and the Soviet Shadow Economy under Late Socialism: The Kyrgyz Affair, 1950–1962. – *Slavic Review*, ilmumas.

- Helme, Sirje. Nationalism and Dissent: Art and Politics in Estonia, Latvia, and Lithuania under the Soviets. – *Art of the Baltics: The Struggle for Freedom of Artistic Expression Under the Soviets, 1945–1991*, toim Alla Rosenfeld, Norton D. Dodge. New Brunswick: Rutgers University Press and The Jane Voorhees Zimmerli Art Museum, 2002, 6–16.
- . SOUP '69. – *Eesti kunsti ajalugu. 6, II osa, 1941–1991*. Tallinn: Eesti Kunstiakadeemia, 2016, 44–51.
- Hennoste, Tiit. *Eurooplaseks saamine. Kõrvalkäija altkulmupilk. Artikleid ja arvamusi 1986–2003*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2003.
- . Postkolonialism ja Eesti. Väga väike leksikon. – *Eurooplaseks saamine. Kõrvalkäija altkulmupilk. Artikleid ja arvamusi 1986–2003*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2003, 303–314.
- Henriku Liivimaa kroonika*. Tlk Richard Kleis. Tallinn: Tänapäev, 2005.
- Highmore, Ben. Formations of Feelings, Constellations of Things. – *Cultural Studies Review* 22, nr 1 (2016): 44–67. doi:10.5130/csr.v21i1.4413.
- . Taste as Feeling. – *New Literary History* 47, nr 4 (2016): 547–566.
- Hinrikus, Mirjam, Jaan Undusk (toim). *Ma armastasin sakslast: artikleid ja esseid A. H. Tammsaare romaani ainetel*. Tallinn: Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus, 2013.
- Hinrikus, Rutt, Tiina Ann Kirss (toim). *Minu elu ja armastus: Eesti rahva elulood. 1. köide*. Tallinn: Tänapäev, 2018.
- Hirsch, Francine. Toward an Empire of Nations: Border-Making and the Formation of Soviet National Identities. – *Russian Review* 59, nr 2 (2000): 201–226.
- . *Empire of Nations: Ethnographic Knowledge and the Making of the Soviet Union*. Ithaca, N.Y.: Cornell University Press, 2005.
- Hladík, Radim. A Theory's Travelogue: Post-Colonial Theory in Post-Socialist Space. – *Teorie Vědy / Theory of Science* 33, nr 4 (2011): 561–590.
- Hobsbawm, Eric, Terence Ranger (toim). *The Invention of Tradition*. Cambridge: Cambridge University Press, 1983.
- Hoffmann, David Lloyd. From the Editor: The Soviet Empire: Colonial Practices and Socialist Ideology. – *Russian Review* 59, nr 2 (2000): vi–viii.
- . *Stalinist Values: The Cultural Norms of Soviet Modernity, 1917–1941*. Ithaca, London: Cornell University Press, 2003.
- . *Cultivating the Masses: Modern State Practices and Soviet Socialism, 1914–1939*. Ithaca, London: Cornell University Press, 2011.
- . The Conceptual and Practical Origins of Soviet State Violence. – *The Anatomy of Terror: Political Violence Under Stalin*, edited by James Harris. Oxford, New York: Oxford University Press, 2013, 89–109.
- Hoffmann, David Lloyd, Yanni Kotsonis (toim). *Russian Modernity: Politics, Knowledge, Practices*. London: Macmillan Press, 2000.
- Holquist, Peter. 'Information Is the Alpha and Omega of Our Work': Bolshevik Surveillance in Its Pan-European Context. – *Journal of Modern History* 69, nr 3 (1997): 415–450.
- Hroch, Miroslav. *Social Preconditions of National Revival in Europe: A Comparative Analysis of the Social Composition of Patriotic Groups among the Smaller European Nations*. Tlk Ben Fowkes. New York: Cambridge University Press, 1985.
- Hvostov, Andrei. *Sillamäe passioon*. Tartu: Petrone Print, 2011.
- . Vene värk. – *Looming*, nr 8 (2013): 1099–1113.
- Ijabs, Ivars. Another Baltic Postcolonialism: Young Latvians, Baltic Germans, and the Emergence of Latvian National Movement. – *Nationalities Papers* 42, nr 1 (2. jaanuar 2014): 88–107. doi:10.1080/00905992.2013.823391.

- Irwin-Zarecka, Iwona. *Frames of Remembrance: The Dynamics of Collective Memory*. New Brunswick: Transaction Publishers, 1994.
- Jakobson, Carl Robert. *Kooli lugemise raamat. 1. jagu*. Tartu: Laakman, 1867.
- Jakovlev, Tormis. *Nõukogude armee Lääne-Saaremaal ja selle suhted kohalike elanikega*, 1998. http://www.saaremaa.ee/index.php?option=com_content&view=article&id=136%0A.
- Jaksch, Elfriede. *Licht, mehr Licht! Ein livländischer Roman in 3 Band*. Breslau: Schottländer, 1885.
- Janos, Andrew C. *East Central Europe in the Modern World: The Politics of the Borderlands from Pre- to Postcommunism*. Stanford: Stanford University Press, 2000.
- Jansen, Ea. *Vaateid eesti rahvuseluse sünniaegadesse*. Tartu: Ilmamaa, 2004.
- Janušauskas, Ramūnas. The Origins of the Power Elite in Lithuania, with Regional Comparisons. – *Political Transformation and Changing Identities in Central and Eastern Europe*, toim Andrew M. Blasko, Diana Janušauskienė. Washington: CRVP, 2008, 85–100.
- Jirgens, Karl. Carnival of Death: Writing in Latvia Since Independence. – *World Literature Today* 72, nr 2 (1998): 269–281.
- . Fusions of Discourse: Postcolonial/Postmodern Horizons in Baltic Culture. – *Baltic Postcolonialism*, toim Violeta Kelertas. Amsterdam: Rodopi, 2006, 45–82.
- Jonykaitė-Makunienė, Monika. 'I Almost Wanted Him to Die.' – *Adopting and Remembering Soviet Reality: Life Stories of Lithuanian Women, 1945– 1970*, toim Dalia Leinarte. Amsterdam: Rodopi, 2010, 69–88.
- Kaaver, Anne. Maie Kalda mälestuseks. – *Maie Kalda. Kaastekste*, toim Virve Sarapik, Ülle Kurs. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2014, 461–466.
- Kalamees, Targo (toim). *Eesti eluasemefondi suurpaneel-korterelamute ehitustehniline seisukord ning prognoositav eluiga. Uuringu lõppraport*. Tallinn: Tallinna Tehnikaülikool, Ehitusteaduskond, 2009.
- Kaljundi, Linda. Väljatung kui väljakutse. Eesti viikingiroomaanid ja mälupoliitika 1930. aastatel. – *Keel ja Kirjandus*, nr 8–9 (2013): 623–644.
- . Balti ajalugu, kolonialism ja kultuurimälu: Friedrich Ludwig von Maydelli ajaloo-pildid = The Workings of Cultural Memory and Colonialism: Friedrich Ludwig von Maydell's Baltic History in Images. – *Eesti Kunstimuseumi Toimetised* 5 [10] (2015): 213–267.
- Kallas, Siim, Edgar Savisaar, Tiit Made, Mikk Titma. Ettepanek: kogu Eesti NSV täielikule isemajandamisele. – *Edasi*, 26. september 1987.
- Kallas, Teet. *Eiseni tänav*. Tallinn: Eesti Raamat, 1979.
- . *Õö neljandas mikrorajoonis*. Tallinn: Eesti Raamat, 1979.
- . *Janu*. Tallinn: Eesti Raamat, 1983.
- . Sinimustvalge sügis 1981. – *Looming*, nr 4 (1998): 617–625.
- . Kaks kümme seitse hetke Mati Undiga. – *Undi-jutud. Mälestusi Mati Undist*, toim Kalev Keskküla. Tartu: Hermes, 2008, 306–347.
- Kallas, Toivo. Ehitame aiamaaja. – *Kunst ja Kodu*, nr 1 (1958): 24–28.
- Kalm, Mart. Some Political Aspects of the Modern City. – *Estonian Art* 2, nr 8 (2000): 20–23.
- . Rakvere triibulised majad. Stalinismijärgne rahva-art *déco* Eestis. – *Kunstiteaduslikke Uurimusi* 13, nr 2 (2004): 71–107.
- . 'An Apartment with All Conveniences' was No Panacea. Mass Housing and the Alternatives in the Soviet Period Tallinn. – *Architektúra & Urbanismus. Journal of Architectural and Town-Planning Theory* 47, nr 3–4 (2012): 189–202.
- . Modernistliku ehitatud keskkonna kujunemine (1955–1960. aastad). – *Eesti kunsti ajalugu*, 6. I osa, 1941–1991. Tallinn: Eesti Kunstiakadeemia, 2013, 414–438.

- Kalmre, Eda. *Hirm ja võõraviha sõjajärgses Tartus. Pärimuslooline uurimus kannibalistlikest kuulujuttudest*. Tartu: EKM Teaduskirjastus, 2007.
- Kalnačs, Benedikts. *Baltijas postkoloniālā drāma*. Rīga: LU LFMI, 2011.
- . *20th-Century Baltic Drama: Comparative Paradigms*. – *Interlitteraria* 19, nr 1 (2014): 33–53.
- . Comparing Colonial Differences: Baltic Literary Cultures as Agencies of Europe's Internal Others. – *Journal of Baltic Studies* 47, nr 1 (2. jaanuar 2016): 15–30. doi:10.1080/01629778.2015.1103514.
- . *20th Century Baltic Drama: Postcolonial Narratives, Decolonial Options*. Bielefeld: Aisthesis, 2016.
- Kalnačs, Jānis. *Rīgas dzīvokļu „likumīgā” izlaupišana. 1944–1949*. Rīga: Neputns, 2017.
- Kamiński, Łukasz. The 'Prague Spring,' Poland and the Warsaw Pact Invasion. – *The Prague Spring and the Warsaw Pact Invasion of Czechoslovakia in 1968*, toim Günter Bischof, Stefan Karner, Peter Ruggenthaler. Lanham: Lexington Books, 2010, 95–127.
- Kandiyoti, Deniz. Postcolonialism Compared: Potentials and Limitations in the Middle East and Central Asia. – *International Journal of Middle East Studies* 34 (2002): 279–297.
- Kangilaski, Jaak. Lisandusi postkolonialismi diskussioonile. – *Kunstiteaduslikke Uurimusi* 20, nr 1–2 (2011): 7–25.
- Kannike, Anu. Privaatsuse otsingul. Üksikisiku strateegiad ja kultuurimuutused Nõukogude Eestis. – *Võistlevad õnned. Elukeskkond külma sõja perioodil / Constructed Happiness. Domestic Environment in the Cold War Era*, koost Mart Kalm, Ingrid Ruudi. Tallinn: Eesti Kunstiakadeemia kunstiteaduse instituut, 2005, 77–83.
- . Creating Cultural Continuity in the Domestic Realm: The Case of Soviet Estonia. – *Acta Historica Tallinnensia* 10 (2006): 212–229.
- Kant, Immanuel. Beantwortung der Frage: Was ist Aufklärung? – *Immanuel Kants Werke. Band IV. Schriften von 1783–1788*, toim Artur Buchenau, Ernst Cassirer. Berlin: Bruno Cassirer, 1913, 167–176. www.gutenberg.org/files/30821/30821-h/30821-h.htm.
- . *Practical Philosophy*, toim Mary J. Gregor. Cambridge: Cambridge University Press, 1999.
- . Kostmine küsimusele: mis on valgustus? Tlk Eduard Parhomenko. – *Akadeemia*, nr 4 (1990): 801–810.
- Kaplinski, Jaan. *Tõlmust ja värvidest*. Tallinn: Perioodika, 1967.
- . *Õhtu toob tagasi kõik*. Tallinn: Eesti Raamat, 1985.
- . *Kust tuli öö. Proosat*. Tallinn: Eesti Raamat, 1990.
- . Prometheus ja Tuhkatriinu. – *Vikerkaar*, nr 3 (1992): 54–57.
- Kappeler, Andreas. *Rußland als Vielvölkerreich. Entstehung – Geschichte – Zerfall*. Munich: Beck, 1992.
- Kapper, Sille. Pärimus ja jäljendus. Postkolonialistlik katse mõista rahvatantsu olukorda Eesti NSV-s ja pärast seda. – *Methis. Studia humaniora Estonica* 5, nr 7 (2011): 122–135. doi:10.7592/methis.v5i7.541.
- . Post-Colonial Folk Dancing: Reflections on the Impact of Stage Folk Dance Style on Traditional Folk Dance Variations in Soviet and Post-Soviet Estonia. – *Journal of Baltic Studies* 47, nr 1 (2016): 93–111. doi:10.1080/01629778.2015.1103515.
- Karja, Sven. Lossimängud. Paul-Eerik Rummo – Evald Hermaküla „Tuhkatriinümäng”. – *Teatrielu '99*, toim Reet Neimar. Tallinn: Eesti Teatrilii, 2001, 359–387.
- Karjahärm, Toomas. *Vene impeerium ja rahvuslus: moderniseerimise strateegiad*. Tallinn: Argo, 2012.

- Karjahärm, Toomas, Väino Sirk. *Kohanemine ja vastupanu. Eesti haritlaskond 1940–1991*. Tallinn: Argo, 2007.
- Karotamm, Nikolai. Intelligentsi ülesanded majanduslikus ja kultuurilises ehitustöös Eesti Nõukogude Sotsialistlikus Vabariigis. EK(b)P Keskkomitee sekretäri sm. N. Karotamme kõne I eesti intelligentsi kongressil 28. jaanuaril s. a. – *Postimees*, 1. veebruar 1945.
- Kasekamp, Andres. *A History of the Baltic States*. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2010.
- . *Balti riikide ajalugu*. Tallinn: Varrak, 2011.
- Kassymbekova, Botakoz, Christian Teichmann. The Red Man's Burden: Soviet European Officials in Central Asia in the 1920s and 1930s. – *Helpless Imperialists: Imperial Failure, Fear and Radicalization*, toim Maurus Reinkowski, Gregor Thum. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2013, 163–186.
- Kelberg, Aleksander. Nõukogude Eesti 1950. a. üldlaulupidu. – *Nõukogude Eesti 1950. a. üldlaulupeo juht*. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1950, 5–9.
- Kelertas, Violeta. Perceptions of the Self and the Other in Lithuanian Postcolonial Fiction. – *World Literature Today* 72, nr 2 (1998): 253–261.
- (toim). *Baltic Postcolonialism*. Amsterdam: Rodopi, 2006.
- . Introduction: Baltic Postcolonialism and Its Critics. – *Baltic Postcolonialism*. Amsterdam: Rodopi, 2006, 1–10.
- Keller, Shoshana. *To Moscow, Not Mecca: The Soviet Campaign Against Islam in Central Asia, 1917–1941*. Westport, CT: Praeger, 2001.
- Kenez, Peter. *Hungary from the Nazis to the Soviets: The Establishment of the Communist Regime in Hungary, 1944–1948*. Cambridge, New York: Cambridge University Press, 2006.
- Kenney, Padraic. The Gender of Resistance in Communist Poland. – *The American Historical Review* 104, nr 2 (1999): 399–425. <https://doi.org/10.2307/2650371>.
- Khalid, Adeeb. Introduction: Locating the (Post-) Colonial in Soviet History. – *Central Asian Survey* 26, nr 4 (2007): 465–473.
- . The Soviet Union as an Imperial Formation: A View from Central Asia. – *Imperial Formations*, toim Ann Laura Stoler, Carole McGranahan, Peter C. Perdue. Santa Fe: School for Advanced Research Press, 2007, 123–151.
- Kharkhordin, Oleg. *The Collective and the Individual in Russia: A Study of Practices*. Berkeley, Los Angeles: University of California Press, 1999.
- Khodarkovsky, Michael. *Russia's Steppe Frontier: The Making of a Colonial Empire, 1500–1800*. Bloomington: Indiana University Press, 2002.
- Kiin, Sirje, Rein Ruitsoo, Andres Tarand. *40 kirja lugu*. Tallinn: Olion, 1990.
- Kipling, Rudyard. *The Writings in Prose and Verse of Rudyard Kipling: The Five Nations*. New York: Charles Scribner's Sons, 1903.
- Kipling, Rudyard. Valge mehe taak. Tlk Peep Ilmet. – *Vikerkaar*, nr 4–5 (2003), 1–3.
- Kirss, Tiina. Rändavad piirid: postkolonialismi võimalused. – *Keel ja Kirjandus*, nr 10 (2001): 673–678.
- . Subalternaties and Subversions: Inventing Postcolonialism, Inventing Young Estonia. – *The End of Autonomy? Studies in Estonian Culture*, toim Cornelius Hasselblatt. Maastricht: Shaker Publishing, 2008, 7–23.
- Kivelson, Valerie A., Ronald Grigor Suny. *Russia's Empires*. New York, Oxford: Oxford University Press, 2017.
- Kivirähk, Andrus. *Ivan Orava mälestused, ehk, Minevik kui helesinised mäed*. Tallinn: A. Kivirähk, 1995.
- Klotiņš, Arnolds. The Latvian Neo-Folklore Movement and the Political Changes of the Late 20th Century. – *The World of Music* 44, nr 3 (2002): 107–130.
- Koff, Indrek. *Kui ma oleksin vanaisa*. Tallinn: Päike ja Pilv, 2013.

- Koidula, Lydia. *Saaremaa onupoeg. Naljamäng ühes waatuses*. Tartu: Schnakenburg, 1881.
- Kolarz, Walter. *Russia and Her Colonies*. New York: Frederick A. Praeger, 1953.
- Kolbergs, Andris. *Cilvēks, kas skrēja pāri telai*. Rīga: Liesma, 1978.
- . *Mees, kes jooksis üle tänava*. Tlk Mari Vaba. Tallinn: Eesti Raamat, 1984.
- Kołodziejczyk, Dorota, Cristina Şandru. Introduction: On Colonialism, Communism and East-Central Europe – Some Reflections. – *Journal of Postcolonial Writing* 48, nr 2 (2012): 113–116.
- Korek, Janusz (toim). *From Sovietology to Postcoloniality: Poland and Ukraine from a Postcolonial Perspective*. Huddinge: Södertörns högskola, 2007.
- . Central and Eastern Europe from a Postcolonial Perspective. – *Postcolonial Europe* 4 (2009). www.postcolonial-europe.eu/index.php/en/essays/60--central-and-eastern-europe-from-a-postcolonial-perspective.
- Korsten, Teet. Tüdruk Kohtla-Järvelt tõlgib bürokraaditöö kõrvalt väärtkirjandust. – *Põhjarannik*, 18. november 2014. <http://pr.pohjarannik.ee/?p=11781>.
- Kostinskiy, Grigoriy. Post-Socialist Cities in Flux. – *Handbook of Urban Studies*, toim Ronan Paddison. London: Sage Publications, 2001, 451–465.
- Kotkin, Stephen. *Magnetic Mountain: Stalinism as a Civilization*. Berkeley: University of California Press, 1995.
- Kovačević, Nataša. *Narrating Post/Communism: Colonial Discourse and Europe's Borderline Civilization*. London: Routledge, 2008.
- Kronberg, Janika. Minu nõukogude kodu(d). – *Minu lapsepõlvkodu oli Eesti NSV-s: humanitaarid meenutavad*, koost Epp Annus, Brita Melts. Tallinn: EKSA, 2019, 122–131.
- Kross, Jaan. *Keisri hull*. Tallinn: Eesti Raamat, 1978.
- Krull, Hasso. *Katkestuse kultuur*. Tallinn: Vagabund, 1996.
- Kruuspere, Piret. Rahvusliku ajaloo tõlgendusi eesti draamas ja teatris 1970.–1980. aastatel. – *Methis. Studia humaniora Estonica* 5, nr 7 (2011): 160–171. <https://doi.org/10.7592/methis.v5i7.544>.
- Kruusvall, Jaan. *Armastuse esimene pool*. Tallinn: Eesti Raamat, 1973.
- Kudaibergenova, Diana T. 'Imagining Community' in Soviet Kazakhstan. An Historical Analysis of Narrative on Nationalism in Kazakh-Soviet Literature. – *Nationalities Papers* 41, nr 5 (April 25, 2013): 839–54. doi:10.1080/00905992.2013.775115.
- Kukk, Kalev. *On Economic and Geographical Development of Estonia in 1945–1990. Publications of the Estonian Geographical Society VI*. Tallinn: Estonian Academy of Sciences, 1991.
- Kulver, Ülo. Väikekorterite sisustamine tüüpelamus. – *Kunst ja Kodu*, nr 3 (1959): 8–9.
- Kuningas, Vilma. Eesti kolhoosniku kolm lehma. – *Pärnu Postimees*, 16. september 2006. <http://parnu.postimees.ee/2138551/eesti-kolhoosniku-kolm-lehma>.
- Kuodytė, Dalia. The Lithuanian Resistance Movement (1944–1953). – *Lithuania in 1940–1991: The History of Occupied Lithuania*, toim Arvydas Anušauskas. Vilnius: Genocide and Resistance Research Centre of Lithuania, 2015, 270–307.
- Kurg, Andres. Arhitektuur: keskkonna demokratiseerimisest isiklike müütideni. – *Eesti kunsti ajalugu. 6, II osa 1941–1991*. Tallinn: Eesti Kunstiakadeemia, SA Kultuurileht, 2016, 282–318.
- Kurvet-Käosaar, Leena. Memme ja Taadi maailmad. – *Minu lapsepõlvkodu oli Eesti NSV-s: humanitaarid meenutavad*, koost Epp Annus, Brita Melts. Tallinn: EKSA, 2019, 60–73.
- Kuusk, Priit (toim). *Veljo Tormis: jonnid pärast heliloojaks!* Tallinn: Prisma Prindi Kirjastus, 2000.

- Kuutma, Kristin. Laulupeod rahvusliku identiteedi kandjana. – *Mäetagused*, nr 1–2 (1996): 1–10. doi:10.7592/MT1996.01/02.internet.
- . Laulupidu kui kodanikualgatuse erivorm. – *Kodanikualgatus ja seltsid Eesti muutuval kultuurimaastikul*, toim Aili Aarelaid. Tallinn: Jaan Tõnissoni Instituudi Kirjastus, 1996, 39–49.
- Kõiv, Madis. *Poisid ja tüdrukud*. Tartu: EYS Veljesto, 2010.
- Kõlar, Anu. *Cyrrillus Kreek ja Eesti muusikaelu. Väitekiri muusikaajaloos*. Tallinn: Eesti Muusika- ja Teatriakadeemia, 2010.
- Kõresaar, Ene. *Elu ideoloogiad. Kollektiivne mälu ja autobiograafiline minevikutõlgendus eestlaste elulugudes*. Tartu: Eesti Rahva Muuseum, 2005.
- Kõresaar, Ene, Kristi Jõesalu. Privaatne ja avalik nõukogude aja mõistmises ühe keskastme juhi eluloo näitel. – *Methis. Studia humaniora Estonica* 5, nr 7 (2011): 67–83. doi:10.7592/methis.v5i7.537.
- Käbin, Johannes. Eesti nõukogude kirjanduse päevaküsimusi. – *Looming*, nr 12 (1953): 1416–1423.
- Külpe, Frances. Darthe Semmit. – *Rote Tage. Baltische Novellen aus der Revolutionszeit*. Berlin: Schlesische Verlagsanstalt, 1911, 190–280.
- Laanes, Eneken. Kohanev identiteet: Jaan Krossi 1990. aastate romaanid. – *Kohanevad tekstid*, toim Virve Sarapik, Maie Kalda. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, 2005, 323–345.
- Laanes, Eneken, Linda Kaljundi (toim). Ajalooromaan ja kultuurimälu. – *Keel ja Kirjandus*, nr 8–9 (2013).
- Laaniste, Mari. Pushing the Limits: Priit Pärn's Animated Cartoons and Soviet Cinema Censorship. – *Via Transversa: Lost Cinema of the Former Eastern Bloc*, toim Eva Näripea, Andreas Trossek. Tallinn, Tartu: Eesti Kunstiakadeemia, 2008, 47–55.
- Laaniste, Mari, Virve Sarapik, Piret Viires. Eessõna. – *Sügisball. Etüüde nüüdiskultuurist* 2, toim Virve Sarapik, Piret Viires. Tallinn, Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, 2010, 8–9.
- Lacan, Jacques. Le stade du miroir comme formateur de la fonction du Je. – Jacques Lacan, *Écrits*. Paris: Seuil, 1966, 93–100.
- . *Le Séminaire. Livre X: L'Angoisse, 1962–1963*. Paris: Seuil, 2004.
- Ladõnskaja, Viktoria. *Lasnamäe valge laev*. Tartu: Petrone Print, 2013.
- Ładykowski, Paweł. Poland and its Eastern Neighbours: A Postcolonial Case Study. – *Baltic Journal of European Studies* 5, nr 1 (2015): 109–132. doi:10.1515/bjes-2015-0008.
- Lampland, Martha. Afterword. – *Altering States: Ethnographies of Transition in Eastern Europe and the Former Soviet Union*, toim Daphne Berdahl, Matti Bunzl, Martha Lampland. Ann Arbor: University of Michigan Press, 2000, 209–218.
- Lane, Thomas. *Lithuania: Stepping Westward*. London, New York: Routledge, 2014.
- Lang, Valter. Eestlaste juured Eestimaal. – *Vikerkaar*, nr 7–8 (2014): 79–92. <http://www.vikerkaar.ee/eestlaste-juured-eestimaal/>.
- Lankauskas, Romualdas. *Netikėtų išsipildymų valanda*. Vilnius: Vaga, 1975.
- . Ootamatute teostumiste tund. Tlk Mihkel Loodus. Tallinn: Eesti Raamat, 1977.
- LaPorte, Jody, Danielle N. Lussier. What is the Leninist Legacy? Assessing Twenty Years of Scholarship. – *Slavic Review* 70, nr 3 (2011): 637–654.
- Lazarus, Neil. Spectres Haunting: Postcommunism and Postcolonialism. – *Journal of Postcolonial Writing* 48, nr 2 (2012): 117–129. doi:10.1080/17449855.2012.658243.
- Lattik, Margus. Loodus, igavik ja argipäev. Postkoloniaalne identiteedilooime Jaan Kaplinski ja Derek Walcott'i luules. – *Keel ja Kirjandus*, nr 5 (2014): 372–382.
- Lauristin, Marju. Õiendus. – *Sirp ja Vasar*, 20. detsember 1968.

- —. Laulupidu on see, mida antakse edasi, ja nii ta kestab. – *Kultuur.err.ee*, 15. juuni 2014. http://kultuur.err.ee/v/laulu-_ja_tantsupidu/vikri_laulupeomeeenutus/213296f0-0ba1-4436-b10c-4b74666260cd.
- Layton, Susan. *Russian Literature and Empire: Conquest of the Caucasus from Pushkin to Tolstoy*. Cambridge: Cambridge University Press, 1994.
- Leetmaa, Kadri. *Suvilapiirkonnad Tallinna regioonis*, 2002. http://harju.maavalitsus.ee/documents/182179/4570424/suvilapiirkonnad_2002.pdf/f2c1cee4-3e37-4df9-8c30-35ae5ff47572.
- Lember, Uku. Inter-Generational Transmission of Pasts in Late Soviet Estonia: Oral History Perspective in Inter-Marriage Setting. – *Generations in Estonia: Contemporary Perspectives on Turbulent Times*, toim Raili Nugin, Anu Kannike, Maaris Raudsepp. Tartu: University of Tartu Press, 2016, 159–187.
- Liber, George. *Soviet Nationality Policy, Urban Growth, and Identity Change in the Ukrainian SSR 1923–1934*. Cambridge: Cambridge University Press, 1992.
- Liekis, Šarūnas. *1939: The Year That Changed Everything in Lithuania's History*. Amsterdam: Rodopi, 2010.
- Lieven, Dominic. The Russian Empire and the Soviet Union as Imperial Polities. – *Journal of Contemporary History* 30 (1995): 607–636.
- —. *Empire: The Russian Empire and Its Rivals*. New Haven: Yale University Press, 2001.
- Liivik, Olev. *Eesti NSV Ministrite Nõukogu institutsionaalne areng ja kaadrid 1940–1953*. Doktoritöö. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2014.
- —. Eesti NSV Ministrite Nõukogu. Kas liiduvabariigi paljurahvuseline haldusaparaadi rahvuslik võimuorgan? – *Nõukogude Eesti külma sõja ajal. Eesti Ajalooarhiivi toimetised. Acta et Commentationes Archivi Historici Estoniae* 23 (30), koost Tõnu Tannberg. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2015, 31–58.
- Lindner, Ulrike, Maren Möhring, Mark Stein, Silke Stroh (toim). *Hybrid Cultures – Nervous States: Britain and Germany in a (Post)Colonial World*. Amsterdam, New York: Rodopi, 2010.
- Lingis, Alphonso. *Dangerous Emotions*. Berkeley, Los Angeles: University of California Press, 2000.
- Lisiak, Agata Anna. *Urban Cultures in (Post)colonial Central Europe*. West Lafayette: Purdue University Press, 2010.
- Loomba, Ania. *Colonialism/Postcolonialism*. London, New York: Routledge, 1998.
- López, Alfred J., Robert P. Marzec. Postcolonial Studies at the Twenty-Five Year Mark. – *Modern Fiction Studies* 56, nr 4 (2010): 677–688.
- Loring, Benjamin. 'Colonizers with Party Cards': Soviet Internal Colonialism in Central Asia, 1917–39. – *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History* 15, nr 1 (2014): 77–102.
- Lotman, Juri. *Vene kirjandus. Õpik IX klassile*. Tallinn: Valgus, 1982.
- —. Kirjandus ja mütoloogia. – *Kultuurisemiootika*. Tallinn: Olion, 1990, 317–346.
- Lotman, Juri. Kunsti osa kultuuri dünaamikas. Tlk Kajar Pruul. – *Semiosfäärist*. Tallinn: Vagabund, 1999.
- Luik, Viivi. *Seitsmes rahukevad*. Tallinn: Eesti Raamat, 1985.
- Lukács, Georg. *Die Theorie des Romans: Ein geschichtsphilosophischer Versuch über die Formen der großen Epik*. Darmstadt: Luchterhand, 1977.
- Lukas, Liina. *Baltisaksa kirjandusväli 1890–1918*. Tartu, Tallinn: Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus. Tartu Ülikooli kirjanduse ja rahvaluule osakond, 2006.
- —. 'Who Holds the Right to the Land?' Narratives of Colonization in Baltic-German and Estonian Literatures. – *"Fugitive" Knowledge: The Preservation and Loss of Knowledge in Cultural Contact Zones*, toim Andreas Beer, Gesa Mackenthun. Münster: Waxmann Verlag GmbH, 2015, 65–81.

- Lumi, Harri. Tallinna elamuprogramm aastani 2000 – reaalsus ja perspektiivid. – *Aja Pulss*, nr 3 (1988): 2–4.
- Luts, Kristjan. *Eestlastest ajateenijad ja ohvitserid Nõukogude Liidu relvajõududes 1956–1991*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2017.
- Lytard, Jean-François. Time Today. – Jean-François Lytard, *The Inhuman. Reflections on Time*. Stanford: Stanford University Press, 1991, 58–77.
- Made, Tiit. Alustagem üleminekut. – *Edasi*, 16. jaanuar 1988.
- Magocsi, Paul Robert. *Roots of Ukrainian Nationalism*. Toronto: University of Toronto Press, 2002.
- Maripuu, Meelis, Enn Tarvel (toim). *Sõja ja rahu vahel. II. Esimene punane aasta*. Tallinn: S-Keskus, 2010.
- Martin, Terry. *The Affirmative Action Empire: Nations and Nationalism in the Soviet Union, 1923–1939*. Ithaca, N.Y.: Cornell University Press, 2001.
- . The Soviet Union as Empire: Salvaging a Dubious Analytical Category. – *Ab Imperio* 2 (2002): 91–105.
- Marx, Karl, Friedrich Engels. *Manifest der Kommunistischen Partei*. *Deutsches Textarchiv* <http://www.Deutschestextarchiv.de/Marx_manifestws_1848/3>, Abgerufen Am 31.07.2018. London, 1848.
- . *Kommunistliku partei manifest*. Tlk Hans Pöögelmann. Leningrad: Külvaja, 1933.
- Massumi, Brian. The Autonomy of Affect. – *Cultural Critique* 31 (1995): 83–109.
- . *Parables for the Virtual: Movement, Affect, Sensation*. Durham: Duke University Press, 2002.
- . The Future Birth of an Affective Fact: The Political Ontology of Threat. – *The Affect Theory Reader*, toim Melissa Gregg, Gregory J. Seigworth. Durham: Duke University Press, 2010, 52–70.
- . *Politics of Affect*. Cambridge: Polity Press, 2015.
- Mazierska, Ewa, Lars Kristensen, Eva Närripea (toim). *Postcolonial Approaches to Eastern European Cinema: Portraying Neighbours on Screen*. London: I.B.Tauris, 2013.
- McClintock, Anne. The Angel of Progress: Pitfalls of the Term 'Postcolonialism'. – *Social Text* 31/32 (1992): 84–98.
- Medijainen, Eero. Balti riikide *de iure* järjepidevus noateral: Ameerika Ühendriikide välispoliitika ja Balti küsimus 1940–1945. – *Ajalooline Ajakiri*, nr 2 (2010): 153–190.
- Mellik, Ants. Ajakohaselt ja perspektiivselt. – *Sirp ja Vasar*, 19. aprill 1963.
- Memmi, Albert. *Portrait du colonisé, précédé du Portrait du colonisateur et d'une préface de Jean-Paul Sartre*. Paris: Petite Bibliothèque Payot, 1973.
- Mertelsmann, Olaf. Introduction. – *The Sovietization of the Baltic States, 1940–1956*, toim Olaf Mertelsmann. Tartu: Kleio, 2003, 9–17.
- . How the Russians Turned into the Image of the 'National Enemy' of the Estonians. – *Pro Ethnologia* 19 (2005): 43–58.
- . Patterns of Mobility in a Soviet Republic. – *Regional Review. Research Papers = Regionaals zinojums. Petijumu materiali* 6 (2010): 20–29.
- Mettam, Colin W., Stephen Wyn Williams. Internal Colonialism and Cultural Divisions of Labour in the Soviet Republic of Estonia. – *Nations and Nationalism* 4, nr 3 (1998): 363–388.
- Michaels, Paula. Medical Propaganda and Cultural Revolution in Soviet Kazakhstan, 1928–41. – *Russian Review* 59, nr 2 (2000): 159–178.
- . *Curative Powers: Medicine and Empire in Stalin's Central Asia*. Pittsburgh: University of Pittsburgh Press, 2003.
- Mignolo, Walter. *Local Histories/Global Designs: Coloniality, Subaltern Knowledges, and Border Thinking*. Princeton: Princeton University Press, 2000.

- . *The Darker Side of Western Modernity: Global Futures, Decolonial Options*. Durham: Duke University Press, 2011.
- Mignolo, Walter D., Madina Tlostanova. The Logic of Coloniality and the Limits of Postcoloniality. – *The Postcolonial and the Global*, toim Revathi Krishnaswamy, John C. Hawley. Minneapolis, London: University of Minnesota Press, 2008, 109–123.
- Mignolo, Walter, Arturo Escobar (toim). *Globalization and the Decolonial Option*. London: Routledge, 2009.
- Mikita, Valdur. Soolased merepiisad ja kohukeste lõhn tähendab, et tuleb hästi vaikselt laulda. – *Kultuur.err.ee*, 8. juuni 2014. http://kultuur.err.ee/v/laulu-_ja_tantsupidu/vikri_laulupeomeenus/0b8b71f0-2894-4f6a-87d1-d20f0cc436c4.
- Mikkal, Valdek. *Rektoraadist ja elust. Lühibiograafia*. Tallinn: TTÜ kirjastus, 2015.
- Milano, Enrico. *Unlawful Territorial Situations in International Law: Reconciling Effectiveness, Legality, and Legitimacy*. Leiden: Martinus Nijhoff Publishers, 2006.
- Mirov, Boris. Kodukultuurist. – *Kunst ja Kodu*, nr 3 (1968): 1–3.
- Mirov, Ruth. Nõmme roheliste mändide all: meenutusi Kulno Süvalepa luuleraamatu puhul. – *Looming*, nr 12 (2004): 1881–1890.
- . Hvostov ja kotipoisid. – *Looming*, nr 10 (2013): 1454–1455.
- Misiunas, Romuald J., Rein Taagepera. *The Baltic States: Years of Dependence 1940–1990*. Berkeley, Los Angeles: University of California Press, 1993.
- Moore, David Chioni. Is the Post- in Postcolonial the Post- in Post-Soviet? Toward a Global Postcolonial Critique. – *PMLA* 116, nr 1 (2001): 111–128.
- . Is the Post- in Postcolonial the Post- in Post-Soviet? Toward a Global Postcolonial Critique. – *Baltic Postcolonialism*, toim Violeta Kelertas. Amsterdam: Rodopi, 2006, 11–44.
- . Kas post- postkoloniaalses on post- postsovetlikus? Globaalse postkoloniaalse kriitika poole. Tlk Anne Lange. – *Methis. Studia humaniora Estonica* 5, nr 7 (2011): 200–226. <https://doi.org/10.7592/methis.v5i7.547>.
- Morozov, Viatcheslav. *Russia's Postcolonial Identity: A Subaltern Empire in a Eurocentric World*. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2015.
- Morris, Rosalind C. (toim). *Can the Subaltern Speak? Reflections on the History of an Idea*. New York: Columbia University Press, 2010.
- Motyl, Alexander J. *Imperial Ends: The Decay, Collapse, and Revival of Empires*. New York: Columbia University Press, 2001.
- Mouffe, Chantal. *On the Political*. London, New York: Routledge, 2005.
- Muecke, Stephen. *The Mother's Day Protest and Other Fictocritical Essays*. London: Rowman & Littlefield International, 2016.
- Muktupāvels, Valdis. The 'Dangerous' Folksongs: The Neo-Folklore Movement of Occupied Latvia in the 1980s. – *Popular Music and Human Rights. Volume 2: World Music*, toim Ian Peddie. Farnham: Ashgate Publishing, 2012, 73–90.
- Murdmaa, A[llan]. Homsest elamuehitusest. – *Kunst ja Kodu*, nr 3 (1960): 1–3.
- . Suurele perele. – *Kunst ja Kodu*, nr 1 (1961): 1–3.
- Mäesalu, Ain. Tartlase juubel. Vilma Trummal 90. – *Tartu Postimees*, 23. november 2014, <https://tartu.postimees.ee/3002151/tartlase-juubel-vilma-trummal-90>.
- Määlksoo, Lauri. *Illegal Annexation and State Continuity: The Case of the Incorporation of the Baltic States by the USSR. A Study of the Tension between Normativity and Power in International Law*. Leiden: Martinus Nijhoff Publishers, 2003.
- . *Nõukogude anneksioon ja riigi järjepidevus: Eesti, Läti ja Leedu staatus rahvusvahelises õiguses 1940. a – 1991. a ja pärast 1991. a. Uurimus pingest normatiivsuse ja võimu vahel rahvusvahelises õiguses*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2005.
- Naan, Gustav (toim). *Eesti NSV ajalugu (kõige vanemast ajast tänapäevani)*. Teine trükk. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1957.

- Nagai, Kaori. Glossary of Terms Used. – C.L. Innes, *The Cambridge Introduction to Postcolonial Literatures in English*. Cambridge: Cambridge University Press, 2007, 233–242.
- Naiman, Eric. *Sex in Public: The Incarnation of Early Soviet Ideology*. Princeton: Princeton University Press, 1997.
- Nancy, Jean-Luc. *Être singulier pluriel*. Paris: Editions Galilée, 1996.
- . *Le Sens du monde*. Paris: Éditions Galilée, 1993.
- Nanda, Meera. Postcolonial Science Studies Ending ‘Epistemic Violence’. – *Theory’s Empire: An Anthology of Dissent*, toim Daphne Patai, Wilfrido Howard Corral. New York: Columbia University Press, 2005, 575–584.
- Nathans, Benjamin. The Dictatorship of Reason: Aleksandr Vol’pin and the Idea of Rights under ‘Developed Socialism’. – *Slavic Review* 66, nr 4 (2007): 630–663.
- Ndlovu-Gatsheni, Sabelo J. *Empire, Global Coloniality and African Subjectivity*. New York: Berghahn Books, 2013.
- Northrop, Douglas. Languages of Loyalty: Gender, Politics, and Party Supervision in Uzbekistan, 1927–41. – *Russian Review* 59, nr 2 (2000): 179–200.
- . *Veiled Empire: Gender and Power in Stalinist Central Asia*. Ithaca, N.Y.: Cornell University Press, 2004.
- Nõukogudeaegseid nalju Tartust. Kogunud Luule Krikmann. <http://www.folklore.ee/~kriku/HUUMOR/soviet.htm>.
- Nõukogude Eesti 1950. a. üldlaulupeo juht. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1950.
- Nõukogude piirivalve Hiiumaal 1940–1992. Hiiumaa Militaarjalooelts, 2013. <http://www.mil.hiiumaa.ee/pv/>.
- Näripea, Eva. The Women Who Weren’t There: Russians in Late Soviet Estonian Cinema. – *Postcolonial Approaches to Eastern European Cinema: Portraying Neighbours on Screen*, toim Ewa Mazierska, Lars Kristensen, Eva Näripea. London, New York: I.B. Tauris, 2013, 303–326.
- Ojamaa, Ott. Võrastav võõrandumine ja selle efektid (võimalikud ja võimatud). – *Sirp ja Vasar*, 3. jaanuar 1969.
- Ojari, Triin. Elamispind. Modernistlik elamuehitusideoloogia ja Mustamäe. – *Kunstiteaduslikke Uurimusi* 13, nr 2 (2004): 42–70.
- . Loorberitega ja ilma. Mart Port 90. – *EAL*, 6. jaanuar 2012. www.arhliit.ee/uudised/artiklid/loorberitega-ja-ilma-mart-port-90/.
- Ojaveski, Toivo, Mart Puust, Alo Põldmäe (toim). *130 aastat Eesti laulupidusid*. Tallinn: Talmar & Põhi, 2002.
- On Colonialism, Communism and East-Central Europe – Some Reflections. Special Issue. – *Journal of Postcolonial Writing* 48, nr 2, (2012) toim Dorota Kolodziejczyk, Cristina Şandru.
- Org, Anette. *Tartu ümbruse nõukogudeaegsete suvilaalade kujunemine püsielamualadeks – omavalitsuste plaanid ja inimeste ootused*. Bakalaureusetöö. Tartu: Tartu Ülikool, 2010.
- Osterhammel, Jürgen. *Kolonialismus. Geschichte – Formen – Folgen*. München: Beck, 1995.
- Osterman, Christian F. (toim). *Uprising in East Germany, 1953: The Cold War, the German Question, and the First Major Upheaval Behind the Iron Curtain*. Budapest: Central European University Press, 2001.
- Oushakine, Serguei. Postcolonial Estrangements: Claiming a Space Between Stalin and Hitler. – *Rites of Place: Public Commemoration in Russia and Eastern Europe*, toim Julie Buckler, Emily D. Johnson. Evanston: Northwestern University Press, 2013, 285–315.
- . Remembering in Public: On the Affective Management of History. – *Ab Imperio*, nr 1 (2013): 269–302. doi:10.1353/imp.2013.0000.

- —. How to Grow out of Nothing: The Afterlife of National Rebirth in Postcolonial Belarus. – *Qui Parle* 26, nr 2 (2017): 423–490.
- Outram, Dorinda. *The Enlightenment*. Cambridge: Cambridge University Press, 2013.
- Paavle, Indrek. Eesti NSV valitsemiskorraldus. – *Sõja ja rahu vahel. II. Esimene punane aasta*, toim Meelis Maripuu, Enn Tarvel. Tallinn: S-Keskus, 2010, 209–225.
- Pabriks, Artis, Aldis Purs. *Latvia: The Challenges of Change*. London, New York: Routledge, 2013.
- Panton, Kenneth J. *Historical Dictionary of the British Empire*. Lanham: Rowman & Littlefield Publishers, 2015.
- Paperno, Irina. *Stories of the Soviet Experience: Memoirs, Diaries, Dreams*. Ithaca, N.Y.: Cornell University Press, 2011.
- Pavlyshyn, Marko. Ukrainian Literature and the Erotics of Postcolonialism: Some Modest Propositions. – *Harvard Ukrainian Studies* 17, nr 1–2 (1993): 110–126.
- Peegel, Juhan. *Ma langesin esimesel sõjasuvel. Fragmentaarium*. Tallinn: Eesti Raamat, 1979.
- Peiker, Piret. Ida-Euroopa kirjandus postkoloniaalsest vaatenurgast. – *Vikerkaar*, nr 10–11 (2005): 142–151.
- —. Postcolonial Change. Power, Peru and Estonian Literature. – *Baltic Postcolonialism*, toim Violeta Kelertas. Amsterdam: Rodopi, 2006, 105–137.
- —. Rahvusvaheline kultuurimälu ja ümberkirjutus Koidula „Juuditis“. – *Keel ja Kirjandus*, nr 8–9 (2013): 591–606.
- —. Estonian Nationalism Through the Postcolonial Lens. – *Journal of Baltic Studies* 47, nr 1 (2016): 113–132.
- Pervik, Aino. *Kaetud lauad*. Tallinn: Eesti Raamat, 1979.
- Petersen, Roger D. *Resistance and Rebellion: Lessons from Eastern Europe*. Cambridge: Cambridge University Press, 2001.
- Pfoser, Alena. Between Russia and Estonia: Narratives of Place in a New Borderland. – *Nationalities Papers* 42, nr 2 (2014): 269–285. doi:10.1080/00905992.2013.774341.
- Pihlamägi, Jüta. Jüta Pihlamägi. Sünniaasta 1927. – *Eesti rahva elulood. III osa. Elu Eesti ENSV-s*, toim Rutt Hinrikus. Tallinn: Tänapäev, 2003, 44–54.
- Pipes, Richard, Michael Rywkin, Hugh Seton-Watson. Soviet Colonialism: Does It Exist? (A Symposium). – *Crisis and Continuity in World Politics: Readings in International Relations*, toim George A. Lanyi, Wilson C. McWilliams. New York: Random House, 1966.
- Plakans, Andrejs. *The Latvians: A Short History*. Stanford: Hoover Institution Press, Stanford University, 1995.
- —. *A Concise History of the Baltic States*. Cambridge: Cambridge University Press, 2011.
- Plath, Ulrike. *Esten und Deutsche in den baltischen Provinzen Russlands. Fremdheitskonstruktionen, Lebenswelten, Kolonialphantasien 1750–1850*. Wiesbaden: Harrassowitz, 2011.
- Platt, Kevin M. F. Occupation versus Colonization: Post-Soviet Latvia and the Provincialization of Europe. – *Memory and Theory in Eastern Europe*, toim Uilleam Blacker, Alexander Etkind, Julie Fedor. New York: Palgrave Macmillan, 2013, 125–145.
- Poddar, Prem, Rajeev S. Patke, Lars Jensen (toim). *A Historical Companion to Postcolonial Literatures: Continental Europe and Its Empires*. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2008.
- Ponzanesi, Sandra, Gianmaria Colpani (toim). *Postcolonial Transitions in Europe: Contexts, Practices and Politics*. London: Rowman & Littlefield International, 2016.

- Porteous, John Douglas. *Landscapes of the Mind: Worlds of Sense and Metaphor*. Toronto: University of Toronto Press, 1990.
- Postcolonial Studies at the Twenty-Five Year Mark. – *Modern Fiction Studies* 56, nr 4 (2010).
- Postcolonialisms: An Anthology of Cultural Theory and Criticism*. New Brunswick: Rutgers University Press, 2005.
- Poulantzas, Nicos. *State, Power, Socialism*. London: Verso, 2000.
- Pranka, Maruta. Migratsioon versus kodu: vaateid ühele uurimisprojektile. – *Mäetagused* 43 (2009): 85–103. doi:10.7592/MT2009.43.pranka.
- Ptáček, Pavel. Development of Second Housing in the Olomouc Region. – *Geographica* 37 (2002): 69–75.
- Pucherová, Dobrota, Róbert Gáfrík (toim). *Postcolonial Europe? Essays on Post-Communist Literatures and Cultures*. Leiden: Brill, 2015.
- Purs, Aldis. *Baltic Facades: Estonia, Latvia and Lithuania since 1945*. London: Reaktion Books, 2013.
- Pöldmäe, Rudolf. *Esimene Eesti üldlaulupidu 1869*. Tallinn: Eesti Raamat, 1969.
- Päll, Eduard. Eksistentsialismist, absurdismist ja meie kirjanduskriitika mõttepinge tsentrumist. – *Sirp ja Vasar*, 5. detsember 1968.
- Quijano, Aníbal. Coloniality of Power, Knowledge, and Latin America. – *Nepantla: Views from South* 1 (2000): 533–580.
- Račevskis, Kārlis. Toward a Postcolonial Perspective on the Baltic States. – *Journal of Baltic Studies* 33, nr 1 (March 1, 2002): 37–56. doi:10.1080/01629770100000201.
- Raffass, Tania. *The Soviet Union: Federation or Empire?* London, New York: Routledge, 2012.
- Rahi-Tamm, Aigi. Kүүditamine nõukogude repressiivpoliitika komponendina. – *Varia historica IV. Uuemaid aspekte märtsikүүditamise uurimisest*, toim Olev Liivik. Tallinn: Eesti Ajaloomuuseum, 2009, 12–32.
- . 1949. aasta märtsikүүditamine Eestis. 2. raamat. – *Kannatuste aastad 1940–1991*, toim Ülo Ennuste, Enn Tarvel, Peep Varju. Tallinn: Valge Raamat, 2012, 125–152.
- Rainer, János M., Katalin Somlai (toim). *The 1956 Hungarian Revolution and the Soviet Bloc Countries: Reactions and Repercussions*. Budapest: Institute for the History of the 1956 Hungarian Revolution, 2007.
- Rakfeldt, Jaak, Helle Rakfeldt-Leetmaa. Rahvusliku identiteedi säilitamine okupeeritud Eestis. – *Akadeemia*, nr 8 (1996): 1571–1590.
- Rancière, Jacques. *Le Partage du sensible: Esthétique et politique*. Paris: La Fabrique, 2000.
- . *Le Spectateur émancipé*. Paris: La Fabrique, 2008.
- . *The Emancipated Spectator*. London, New York: Verso, 2011, tlk Gregory Elliott.
- . *Esteetika kui poliitika: valik esseid*. Tlk Anti Saar. Tallinn: Eesti Kunstiakadeemia Kirjastus, 2017.
- . Kümme teesi poliitikast. – *Esteetika kui poliitika*, tlk Anti Saar. Tallinn: Eesti Kunstiakadeemia Kirjastus, 2017, 35.
- Rao, Nagesh. New Imperialisms, New Imperatives: Taking Stock of Postcolonial Studies. – *Postcolonial Text* 2, nr 1 (2006). <http://postcolonial.org/index.php/pct/article/view/Article/386>.
- Ratassepp, Arvo. *Eesti laulupeod*. Tallinn: Periododika, 1985.
- Raun, Toivo U. *Estonia and the Estonians*. Stanford: Hoover Institution Press, 2001.
- Rausing, Sigrid. *History, Memory, and Identity in Post-Soviet Estonia: The End of a Collective Farm*. Oxford: Oxford University Press, 2004.

- Reid, Susan E. *Everyday Aesthetics in the Khrushchev-Era Standard Apartment. – Everyday Life in Russia Past and Present*, toim Choi Chatterjee, David L. Ransel, Mary Cavender, Karen Petrone. Bloomington: Indiana University Press, 2014, 203–233.
- Reiman, W. Kolm ajaloohallikat venestamise päevilt. – *Eesti Kirjandus*, nr 1 (1910): 1–8.
- Reinkowski, Maurus, Gregor Thum (toim). *Helpless Imperialists: Imperial Failure, Fear and Radicalization*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2013.
- Riasanovsky, Nicholas V. *The Image of Peter the Great in Russian History and Thought*. Oxford, New York: Oxford University Press, 1992.
- Riekstiņš, Jānis. The Struggle of Latvian Communists against the Colonization and Russification of Latvia (1956–1972). – *Regaining Independence: Non-Violent Resistance in Latvia 1945–1991*, toim Valdis Blūzma, Tālavs Jundzis, Jānis Riekstiņš, Gene Sharp, Heinrihs Strods. Rīga: Latvian Academy of Sciences, 2009, 167–228.
- Riggan, William. Introduction. – *World Literature Today* 72, nr 2 (1998): 230.
- Rimkutė, Kristina. *Soviet Mass-Housing in Vilnius: Exploring the Consequences of the 1955 Housing Reform and the Rebellion against Architectural Homogenisation*. A Dissertation. University of Edinburgh, 2014.
- Risch, William Jay. *The Ukrainian West: Culture and the Fate of Empire in Soviet Lviv*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 2011.
- . A Soviet West: Nationhood, Regionalism, and Empire in the Annexed Western Borderlands. – *Nationalities Papers* 43, nr 1 (2. jaanuar 2015): 63–81. doi:10.1080/00905992.2014.956072.
- Roberts, Geoffrey. *The Soviet Union in World Politics: Coexistence, Revolution and Cold War, 1945–1991*. London: Routledge, 2005.
- Rogers, Alisdair, Noel Castree, Rob Kitchin. *A Dictionary of Human Geography*. Oxford: Oxford University Press, 2013.
- Rogers, Douglas. Postsocialisms Unbound: Connections, Critiques, Comparisons. – *Slavic Review* 69, nr 1 (2010): 1–15.
- Rolf, Malte. *Das sowjetische Massenfest*. Hamburg: Hamburger Edition, 2006.
- Roos, Jaan. *Läbi punase öö II. 1947. aasta päevik*. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts, 2000.
- . *Läbi punase öö III. 1948. ja 1949. aasta päevik*. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts, 2001.
- Rosenfeld, Alla. Preface. – *Art of the Baltics: The Struggle for Freedom of Artistic Expression Under the Soviets, 1945–1991*, toim Alla Rosenfeld, Norton D. Dodge. New Brunswick: Rutgers University Press, The Jane Voorhees Zimmerli Art Museum, 2002, ix–xi.
- Ross, Johanna. *Aira Kaalust Mari Saadini. Nõukogude Eesti naisarenguromaan ja selle lugemisviisid*. Dissertationes litterarum et contemplationis comparativae Universitatis Tartuensis 17. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2018.
- Roth-Ey, Kristin. *Moscow Prime Time: How the Soviet Union Built the Media Empire That Lost the Cultural Cold War*. Ithaca: Cornell University Press, 2011.
- Roundtable Sub Altera Specie: A View at Postcolonial Paradigm from Inside Russian/Soviet History. – *Ab Imperio* 2 (2008): 80–92.
- Rudling, Anders. The Beginnings of Modern Belarus: Identity, Nation and Politics in a European Borderland. – *The Journal of Belarusian Studies* 7, nr 3 (2015): 115–127.
- Rummo, Paul-Eerik. *Tuhkatriinumäng. Kuues pildis*. Tallinn: Perioodika, 1969.
- . Igavik ja igapäev: Vastus „Tuhkatriinumängu” kriitikale. – *Keel ja Kirjandus*, nr 1 (1992): 42–50.
- . Isiklikku. – *Taasleitud aeg / Kadonnen ajan arvoitus. Tartu Ülikooli eesti kirjanduse õppetooli toimetised* 2, toim Luule Epner, Pekka Lilja. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2000, 33–39.
- Runnel, Hando. *Kodu-käija*. Tallinn: Eesti Raamat, 1978.

- Rusinko, Elaine. *Straddling Borders: Literature and Identity in Subcarpathian Rus.* Toronto: University of Toronto Press, 2003.
- Ruutsoo, Rein. „Surnud majast” ja Tartu vaimust. – *Sirp*, 18. august 2006.
- Rõuk, Andrus. Silmades meri ja taevas. – *Looming*, nr 9 (1981): 1311.
- Rähesoo, Jaak. Ilma loata tehtud teater. Paul-Eerik Rummo „Tuhkatriinumäng” löi pretse-
sendi Eesti teatri ajaloos. – *Postimees*, 21. veebruar 2009. <https://kultuur.postimees.ee/85356/ilma-loata-tehtud-teater>.
- Saagpakk, Maris. Christine Jencken's Großmutter's Erzählung (Grandmother's Story) and the Aspect of Power in Baltic-German Autobiographical Writing. – *Interlitteraria* 19, nr 1 (2014): 167–176.
- Saar, Johannes. Cultural Imaginaries of the Postcolony: A Critical Discourse Analysis of Cross-Cultural References in Estonian Art History through a Postcolonial Lens. – *Journal of Baltic Studies* 48, nr 4 (2018): 1–24. <https://doi.org/10.1080/01629778.2018.1473264>.
- Saar, Jüri. Eesti NSV aegsest vaimsusest. – *Tuna. Ajalookultuuri ajakiri*, nr 4 (2012): 2–13.
- Saarlo, Liina. Regilaul tuulte pöörises. Eesti folkloristika poliitiliste muutuste ajajärgul 20. sajandi keskel. – *Methis. Studia humaniora Estonica* 16, nr 20 (2017). <https://doi.org/10.7592/methis.v16i20.13888>.
- Saat, Mari. *Võlu ja vaim*. Tallinn: Õllu, 1990.
- . *Matused ja laulupeod*. Tartu: Petrone Print, 2015.
- Sahadeo, Jeff. *Russian Colonial Society in Tashkent, 1865–1923*. Bloomington: Indiana University Press, 2007.
- Said, Edward W. *Orientalism: Western Conceptions of the Orient*. New York: Pantheon, 1978.
- . *Culture and Imperialism*. New York: Vintage Books, 1994.
- Sakwa, Richard. Ukraine and the Postcolonial Condition. – *Opendemocracy.net*, 18. september 2015. www.opendemocracy.net/od-russia/richard-sakwa/ukraine-and-postcolonial-condition.
- Salminen, Timo. Finland and Estonia in Each Other's Images of Prehistory: Building National Myths. – *Estonian Journal of Archaeology* 13, nr 1 (2009): 3–20. doi:10.3176/arch.2009.1.01.
- Şandru, Cristina. *Worlds Apart? A Postcolonial Reading of Post-1945 East-Central European Culture*. Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing, 2012.
- Şandru, Cristina, Dorota Kołodziejczyk (toim). *Postcolonial Perspectives on Postcommunism in Central and Eastern Europe*. London, New York: Routledge, 2016.
- Sarapik, Virve. Autumn in a New Residential Area. – *Interlitteraria* 16, nr 2 (2008): 502–519.
- . Sügis uuslinnas. – *Sügisball. Etüüde nüüdiskultuurist* 2, toim Virve Sarapik, Piret Viires. Tallinn, Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, 2010, 73–86.
- . Sulast ja piiridest. Boris Bernstein 90. – *Kunstiteaduslikke Uurimusi* 23, nr 1/2 (2014): 219–235.
- Sarapik, Virve, Piret Viires (toim). *Sügisball. Etüüde nüüdiskultuurist 2*. Tallinn, Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, 2010.
- Saueauk, Meelis. Nõukogude julgeolekuorganid Eestis 1944–1953: ülesanded, struktuur, juhtimine. – *Ajalooline Ajakiri* 1/2 (127/128 (2009): 77–121.
- Schmuul, Juhan. Eesti nõukogude kirjanduse olukorrast. – *Looming*, nr 12 (1953): 1424–1440.
- Schorkowitz, Dittmar, John Chavez, Ingo Schröder (toim). *Between Empire and Nation: The Shifting Forms of Continental Colonialism*. London, New York: Palgrave Macmillan, 2019.

- Sedgwick, Eve Kosofsky. *Touching Feeling: Affect, Pedagogy, Performativity*. Durham, London: Duke University Press, 2003.
- Select Committee on Communist Aggression, *Report of the Select Committee to Investigate Communist Aggression and the Forced Incorporation of the Baltic States into the USSR. Third Interim Report*. Washington: United States Government Printing Office, 1954.
- Sepp, Eda. Estonian Nonconformist Art from the Soviet Occupation in 1944 to Perestroika. – *Art of the Baltics: The Struggle for Freedom of Artistic Expression under the Soviets, 1945–1991*, toim Alla Rosenfeld, Norton D. Dodge. New Brunswick, New Jersey, London: Rutgers University Press, The Jane Voorhees Zimmerli Art Museum, 2002, 43–140.
- Sepp, Urmas. *Estonia's Transition to a Market Economy 1995*. Helsinki: Bank of Finland Institute for Economies in Transition (BOFIT), 1995.
- Seppel, Marten. Pärissorjuse kaotamine ja talurahvakogukondade konstrueerimine Balti kubermangudes. – *Acta et commentationes Archivi Historici Estoniae* 19 (2012): 59–82.
- Shay, Anthony. *Choreographic Politics: State Folk Dance Companies, Representation and Power*. Middletown, Connecticut: Wesleyan University Press, 2002.
- . *Tantsupoliitika. Riiklikud rahvatantsuansamblid, representatsioon ja võim*. Tlk Pille Kruus. Tallinn: TLU Kirjastus, 2011.
- Shelley, Louise. *Policing Soviet Society: The Evolution of State Control*. London, New York: Routledge, 1996.
- Shih, Shu-mei (toim). *Sinophone Studies: A Critical Reader*. New York: Columbia University Press, 2013.
- Shkandrij, Myroslav. *Russia and Ukraine: Literature and the Discourse of Empire from Napoleonic to Postcolonial Times*. Montreal: McGill-Queen's Press, 2001.
- Shore, Marci. Out of the Desert: A Heidegger for Poland. – *The Times Literary Supplement*, 2. august 2013. www.iwm.at/wp-content/uploads/Out-of-the-desert-TLS.pdf.
- Siegelbaum, Lewis H (toim). *Borders of Socialism: Private Spheres of Soviet Russia*. Basingstoke, New York: Palgrave Macmillan, 2006.
- Siegelbaum, Lewis, Andrei Sokolov. *Stalinism as a Way of Life. A Narrative in Documents*. New Haven, London: Yale University Press, 2000.
- Siilaberg, Ardi. Nõukogude võimu naasmine: Harjumaa operatiivgrupi koosseisust ja tegevusest 1944. aastal. – *Akadeemia*, nr 8 (2010): 1429–1453
- Sivier, David J. Empires of Fear: Vampirism, Colonialism and the Stolen Body Parts Panic. – *Contemporary Legend* 5 (2002): 92–113.
- Skultans, Vieda. *The Testimony of Lives: Narrative and Memory in Post-Soviet Latvia*. London, New York: Routledge, 2002.
- Slemon, Stephen. The Scramble for Post-Colonialism. – *The Post-Colonial Studies Reader*, toim Bill Ashcroft, Gareth Griffiths, Helen Tiffin. London, New York: Routledge, 1995, 42–52.
- Slezkine, Yuri. *Arctic Mirrors: Russia and the Small Peoples of the North*. Ithaca, N.Y.: Cornell University Press, 1994.
- Smirnov, Dimitrii. Sovietization, Terror and Repression in the Baltic States in the 1940s and 1950s: The Perspective of Contemporary Russian Society. – *The Sovietization of the Baltic States, 1940–1956*, toim Olaf Mertelmann. Tartu: Kleio, 2003, 55–62.
- Smith, Graham. Post-Colonialism and Borderland Identities. – *Nation-Building in the Post-Soviet Borderlands: The Politics of National Identities*, toim Graham Smith, Vivien Law, Andrew Wilson, Annette Bohr, Edward Allworth. Cambridge: Cambridge University Press, 1998, 1–20.

- Smurr, Robert W. Soviet Industrial Colonialism versus the Culture of Estonian Environmentalism. – *The Baltic Countries under Occupation: Soviet and Nazi Rule 1939–1991*, toim Anu Mai Kõll. Stockholm: Almqvist & Wiksell, 2003, 385–418.
- Snochowska-Gonzalez, Claudia. Post-Colonial Poland — On an Unavoidable Misuse. – *East European Politics & Societies* 26, nr 4 (2012): 708–723. doi:10.1177/0888325412448473.
- Snyder, Timothy. *Bloodlands: Europe Between Hitler and Stalin*. New York: Basic Books, 2010.
- . *Veremaad: Euroopa Hitleri ja Stalini vahel*. Tlk Rein Turu. Tallinn: Varrak, 2011.
- Soovik, Ene-Reet. How Newness Enters a Country: Reception of the 'Postcolonial' in Estonia. – *Interlitteraria* 11, nr 1 (2006): 161–173.
- . Kodu käsitlused Jaan Kaplinski luules. – *Methis. Studia humaniora Estonica* 12 (2013): 91–105.
- . Kodukoht ja teeleidmine. Kaplinski kirjutatust. – *Keel ja Kirjandus*, nr 2 (2015): 73–87.
- Sousa, Ronald de. *Emotional Truth*. New York: Oxford University Press, 2011.
- Spivak, Gayatri Chakravorty. The Rani of Sirmur: An Essay in Reading the Archives. – *History and Theory* 24, nr 3 (1985): 247–272.
- . Can the Subaltern Speak? – *Marxism and the Interpretation of Culture*, toim Cary Nelson, Lawrence Grossberg. Urbana, Chicago: University of Illinois Press, 1988, 271–313.
- . Are You Postcolonial? To the Teachers of Slavic and Eastern European Literatures. – *PMLA* 121, nr 3 (2006): 828–829.
- Statiev, Alexander. *The Soviet Counterinsurgency in the Western Borderlands*. New York: Cambridge University Press, 2010.
- Ștefănescu, Bogdan. *Postcommunism/Postcolonialism: Siblings of Subalternity*. Bucharest: University of Bucharest Publishing House, 2013.
- Stengers, Isabelle. Diderot's Egg: Divorcing Materialism from Eliminativism. – *Radical Philosophy* 144 (2007): 7–15.
- Stenning, Alison, Kathrin Hörschelmann. History, Geography and Difference in the Post-Socialist World: Or, Do We Still Need Post-Socialism? – *Antipode* 40 (2008): 312–335.
- Stewart, Kathleen. *Ordinary Affects*. Durham: Duke University Press, 2007.
- . Precarity's Forms. – *Cultural Anthropology* 27, nr 3 (6. august 2012): 518–525. doi:10.1111/j.1548-1360.2012.01157.x.
- Stockton, Charles H. *Outlines of International Law*. New York: Charles Scribner's Sons, 1914.
- Stoler, Ann Laura. Considerations on Imperial Comparisons. – *Empire Speaks Out: Languages of Rationalization and Self-Description in the Russian Empire*, toim Ilya Gerasimov, Jan Kusber, Alexander Semyonov. Leiden, Boston: Brill, 2009, 33–55.
- Stolovitš, Leonid. *Kohtumised elu radadel*. Tallinn: Ilo, 2006.
- Stone, Alison. Essentialism and Anti-Essentialism in Feminist Philosophy. – *Journal of Moral Philosophy* 1, nr 2 (2004): 135–153.
- Stuchtey, Benedikt. Colonialism and Imperialism, 1450–1950. – *European History Online (EGO)*. Mainz: the Institute of European History (IEG), 2011. www.ieg-ego.eu/stuchteyb-2010-en.
- Sunderland, Willard. *Taming the Wild Field: Colonization and Empire on the Russian Steppe*. Ithaca, N.Y.: Cornell University Press, 2004.
- Suny, Ronald Grigor. *The Revenge of the Past: Nationalism, Revolution, and the Collapse of the Soviet Union*. Stanford: Stanford University Press, 1993.
- . Nationalism, Nation Making, & the Postcolonial States of Asia, Africa, & Eurasia. – *After Independence: Making and Protecting the Nation in Postcolonial*

- and *Postcommunist States*, toim Lowell W. Barrington. Ann Arbor: University of Michigan Press, 2006, 279–296.
- . Nations: The Long History and Deep Roots of Political Ethnicity and Nationalism. – *Social History* 39, nr 1 (2014): 106–110. doi:10.1080/03071022.2013.873179.
- Suny, Ronald Grigor, Terry Martin. Introduction. – *A State of Nations: Empire and Nation-Making in the Age of Lenin and Stalin*, toim Ronald Grigor Suny, Terry Martin. Oxford: Oxford University Press, 2001, 3–20.
- Sõgel, Endel. Eesti rahva suur kirjanik (Friedrich Reinhold Kreutzwaldi 150. sünniaastapäevaks). – *Looming*, nr 12 (1953): 1474–1502.
- . (toim). *Eesti kirjanduse ajalugu I. Esimestest algetest XIX sajandi 40-ndate aastateni*. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1957.
- Sõjalise tund keskkoolis ja muu kino. – *www.militaar.net*, 2009. www.militaar.net/phpBB2/viewtopic.php?t=9980.
- Šmidchens, Guntis. *The Power of Song: Nonviolent National Culture in the Baltic Singing Revolution*. Seattle: University of Washington Press, 2014.
- Švedas, Aurimas. Has the Soviet Experiment Truly Come to an End? Historiography, Places of Memory and the Political Elite. – *Lithuanian Historical Studies* 15 (2010): 157–170.
- Zantop, Susanne. *Colonial Fantasies: Conquest, Family, and Nation in Precolonial Germany, 1770–1870*. Durham: Duke University Press, 1997.
- Zarucki, Tomasz. Debating Soviet Imperialism in Contemporary Poland: On the Polish Uses of Postcolonial Theory and Their Contexts. – *Empire De/Centered: New Spatial Histories of Russia and the Soviet Union*, toim Sanna Turoma, Maxim Waldstein. Farnham: Ashgate, 2013, 191–215.
- Zepetnek, Steven Tötösy de. *Comparative Literature: Theory, Method, Application*. Amsterdam: Rodopi, 1998.
- Zubkova, Elena. *Russia after the War: Hopes, Illusions, and Disappointments, 1945–1957*. Armonk, London: M.E. Sharpe, 1998.
- . *Baltimaad ja Kreml 1940–1953*. Tlk Margus Leemets. Tallinn: Varrak, 2009.
- Zubok, Vladislav M. *A Failed Empire: The Soviet Union in the Cold War from Stalin to Gorbachev*. Chapel Hill: University of North Carolina Press, 2009.
- . *Luhtunud impeerium: Nõukogude Liit külmas sõjas alates Stalinist kuni Gorbatšovini*. Tlk Peedu Haaslava. Tallinn: Tänapäev, 2010.
- Žižek, Slavoj. *Violence: Six Sideways Reflections*. London: Profile Books, 2009.
- Taagepera, Rein. *Estonia: Return to Independence*. Boulder: Westview Press, 1993.
- Taidre, Elnara. Eesti kunsti viimane modernist ja esimene postmodernist Tõnis Vint. – *Sirp*, 31. mai 2012. www.sirp.ee/s1-artiklid/c6-kunst/eesti-kunsti-viimane-modernist-ja-esimene-postmodernist-tonis-vint/.
- . (toim). *Tõnis Vint ja tema esteetiline universum / Tõnis Vint and His Aesthetic Universe*. Tallinn: Eesti Kunstimuuseum, 2012.
- Tali, Piret. *Pioneer Viru tänavast. Stagna-aja koolilood*. Tallinn: Tänapäev, 2012.
- Talivee, Elle-Mari. Minek maalt linna. Kodu-käija staatus. – *Minemise pidevus ja astumise katkendlikkus. Hando Runnel 70*, toim Õne Kepp, Elo Lindsalu. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2009, 53–64.
- Talvet, Jüri. Postscript on a Marginocentric Experiment: The Frontier School of Tartu. – *History of the Literary Cultures of East-Central Europe: Junctures and Disjunctures in the 19th and 20th Centuries*, toim Marcel Cornis-Pope. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 2004, 37–39.
- Tamm, Aksel. *Ütle, tsensor, milleks sulle käärid. Keelamise lood*. Tallinn: Kuldsulg, 2012.
- Tammer, Enno (toim). *Nõukogude aeg ja inimene*. Tallinn: Tänapäev, 2004.
- Tammsaare, A. H. *Kogutud teosed. 6. köide. Tõde ja õigus. I*. Tallinn: Eesti Raamat, 1981.

- Tannberg, Tõnu. Relvastatud vastupanuliikumine Eestis aastatel 1944–1953 julgeolekuorganite statistikapeeglis. – *Tuna. Ajalookultuuri ajakiri*, nr 1 (1999): 24–30.
- . Nõukogude Eesti valitsemine. – *Eesti ajalugu VI. Vabadussõjast taasiseseisvumiseni*, toim Sulev Vahtre. Tartu: Ilmamaa, 2005, 250–270.
- . Hilisstalinistlik Eesti NSV. – *Eesti ajalugu VI. Vabadussõjast taasiseseisvumiseni*, toim Sulev Vahtre. Tartu: Ilmamaa, 2005, 271–287.
- . Taasiseseisvumine. – *Eesti ajalugu VI. Vabadussõjast taasiseseisvumiseni*, toim Sulev Vahtre. Tartu: Ilmamaa, 2005, 374–393.
- . „Kaunis raske oli neisse suruda kõik vajalikud mõtted – kants, punatäht, Lenin, Stalin, bolševik, vene rahvas – et seejuures ka veel luuleline side säiliks...” Eesti NSV hümnü sünniloost aastatel 1944–1945. II. – *Akadeemia*, nr 10 (2011): 1802–1833.
- . „Selle büroo ülesandeks on...”: ÜK(b)P Keskkomitee Eesti Büroo osast Eesti NSV sovetiseerimisel aastail 1944–1947. – *Nõukogude Eesti külma sõja ajal. Eesti Ajalooarhiivi toimetised. Acta et commentationes Archivi Historici Estoniae* 23 (30), koost Tõnu Tannberg. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2015, 11–30.
- . „Õieti oli ju „Elu tsitadellis” see viiekopikaline minu hukkamisloos...” – *Looming*, nr 4 (2018): 536–545.
- Tannberg, Tõnu, Bradley Woodworth (toim). *Vene impeerium ja Baltikum. Venestus, rahvuslus ja moderniseerimine 19. sajandi teisel poolel ja 20. sajandi alguses*. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2010.
- Tarand, Andres. The Soviet Period. – *Estonia: Identity and Independence*, toim Jean-Jacques Subrenat. Amsterdam: Rodopi, 2004, 137–152.
- Tarand, Mari. *Ajapildi sees. Lapsepõlv Juhaniaga*. Tartu: Ilmamaa, 2008.
- Tarr, Edward H. *East Meets West: The Russian Trumpet Tradition from the Time of Peter the Great to the October Revolution, with a Lexicon of Trumpeters Active in Russia from the Seventeenth Century to the Twentieth*. Hillsdale, N.Y.: Pendragon Press, 2003.
- Tarvel, Enn, Tõnu Tannberg, Meelis Maripuu (toim). *Sõja ja rahu vahel. I. Eesti julgeolekupoliitika 1940. aastani*. Tallinn: S-Keskus, 2004.
- The Baltic Literatures in the 1990s. – *World Literature Today* 72, nr 2 (1998).
- Therborn, Göran. Entangled Modernities. – *European Journal of Social Theory* 6, nr 3 (2003): 293–305. doi:10.1177/13684310030063002.
- . *The World: A Beginner's Guide*. Cambridge: Polity Press, 2011.
- Thompson, Andrew, Meaghan Kowalsky. Social Life and Cultural Representation: Empire in the Public Imaginations. – *Britain's Experience of Empire in the Twentieth Century*, toim Andrew Thompson. Oxford: Oxford University Press, 2012, 251–297.
- Thompson, Ewa. *Imperial Knowledge: Russian Literature and Colonialism*. Westport: Greenwood, 2000.
- . Postcolonial Russia. – *A Historical Companion to Postcolonial Literatures: Continental Europe and Its Empires*, toim Prem Poddar, Rajeev S. Patke, Lars Jensen. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2008, 412–417.
- Thrift, Nigel. *Non-Representational Theory: Space, Politics, Affect*. London, New York: Routledge, 2008.
- Tlostanova, Madina. *Gender Epistemologies and Eurasian Borderlands*. New York: Palgrave Macmillan, 2010.
- . Postsocialist ≠ Postcolonial? On Post-Soviet Imaginary and Global Coloniality. – *Journal of Postcolonial Writing* 48, nr 2 (2012): 130–142.
- Traat, Mats. *Maastik õunapuu ja meiereikorstnaga*. Tallinn: Eesti Raamat, 1973.
- . *Rippsild*. Tallinn: Eesti Raamat, 1979.

- Trossek, Andreas. *Tsitaat väljaspool konteksti: Eesti NSV joonisanimatsioon 1970-ndatel ja 1980-ndatel aastatel kui 'kunst' ja kui filmikunst*. Magistritöö. Tallinn: Eesti Kunstiakadeemia, 2007.
- Tuglas, Friedebert. Kirjanduslik stiil. Mõned leheküljed salmi ja proosa ajaloost. – *Noor-Eesti. IV*. Tartu: E.K.S. Noor-Eesti, 1912.
- . *Kogutud teosed 4. Väike Illimar. Ühe lapsepõlve lugu*. Tallinn: Eesti Raamat, 1989.
- Tuisk, Astrid. Minu lapsepõlvekodu ja kodutunne. – *Minu lapsepõlvekodu oli Eesti NSV-s: humanitaarid meenutavad*, koost Brita Melts, Epp Annus. Tallinn: EKSA, 2019, 132–139.
- Tulviste, Peeter. History Taught at School Versus History Discovered at Home: The Case of Estonia. – *European Journal of Psychology of Education* 9, nr 2 (1994): 121–126.
- Tungal, Leelo. *Seltsimees laps ja suured inimesed. Veel üks jutustus õnnelikust lapsepõlvest*. Tallinn: Tänapäev, 2008.
- Turoma, Sanna, Maxim Waldstein. Introduction. Empire and Space: Russia and the Soviet Union in Focus. – *Empire De/Centered: New Spatial Histories of Russia and the Soviet Union*, toim Sanna Turoma, Maxim Waldstein. Farnham: Ashgate, 2013, 1–28.
- (toim). *Empire De/Centered: New Spatial Histories of Russia and the Soviet Union*. Farnham: Ashgate Publishing, 2013.
- Tuulik, Ülo. Noored mehed kirjanduses. – *Looming*, nr 1 (1966): 145–150.
- . Rataste vahel. – *Sirp ja Vasar*, 15. aprill 1966.
- Tvauri, Andres. Balti arheoloogia maailmaajaloo pöörises ehk gooti teooria saatus. – *Eesti Arheoloogia Ajakiri* 7, nr 1 (2003): 38–71.
- Uffelmann, Dirk. Theory as Memory Practice: The Divided Discourse on Poland's Postcoloniality. – *Memory and Theory in Eastern Europe*, toim Uilleam Blacker, Alexander Etkind, Julie Fedor. New York: Palgrave Macmillan, 2013, 103–124.
- Undusk, Jaan. Stalinismi müstilised ja maagilised märgid. – *Akadeemia*, nr 9 (1994): 1863–1889.
- . Retooriline sund eesti nõukogude ajalookirjutuses. – *Võim ja kultuur*, toim Arvo Krikmann, Sirje Olesk. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, Eesti Kirjandusloo ja Folkloristika Keskus, 2003, 41–68.
- Unt, Marja. Poet and Politician Paul-Eerik Rummo. – *Estonian Literary Magazine* 22 (2006). <http://elm.estinst.ee/issue/22/poet-and-politician-paul-eerik-rummo/>.
- Unt, Mati. *Sügisball*. Tallinn: Eesti Raamat, 1979.
- . Lehekülg eesti kultuuri ajaloost. – Mati Unt, *Valitud teosed 2*. Tallinn: Eesti Raamat, 1985, 8–9.
- . Igavesti surev talu. – Mati Unt, *Valitud teosed 2*. Tallinn: Eesti Raamat, 1985, 184–185.
- . Hüvasti, kollane kass. Naiivne romaan. – Mati Unt, *Valitud teosed 1*. Tallinn: Eesti Raamat, 1985, 14–128.
- . *Doonori meelespea*. Tallinn: Kupar, 1990.
- . Vastab Mati Unt. Vestelnud Reet Neimar. – *Teater. Muusika. Kino*, nr 4 (1990): 5–14, 76–77.
- . Maapoi tee linnakirjandusse. – *Looming*, nr 8 (1999): 1246–1252.
- Vaher, Maret. Meenutus: eksistentsialismiväitlus 1968–1969. – *Looming*, nr 12 (2011): 1706–1713.
- Vahing, Vaino. *Kaemus*. Tallinn: Eesti Raamat, 1972.
- . *Kaunimad jutud*. Tartu: Ilmamaa, 1995.
- . Noor Unt. Päevik ja kirjad. – *Loomingu Raamatukogu*, nr 1–2. Tallinn: Perioodika, 2004.
- . *Päevaraamat. I: 1968–1973*. Tallinn: Vagabund, 2006.

- Vahter, Tarmo. „*Karuks istus vangitornis . . .*”. 1980 – aasta, mis raputas Eestit. Tallinn: Hea Lugu, 2015.
- Vahtre, Sulev (toim). *Eesti ajalugu VI. Vabadussõjast taasiseseisvumiseni*. Tartu: Ilmamaa, 2005.
- Vako, Eleri. „Meie aeg lööb auku müüri”. 1968. aasta üliõpilaspäevad Tartus ja Tallinnas. – *Akadeemia*, nr 2 (2008): 411–461.
- Van Wyk, Steven. Ballet Blanc to Ballet Black: Performing Whiteness in Post-Apartheid South African Dance. – *Post-Apartheid Dance: Many Bodies Many Voices Many Stories*, toim Sharon Friedman. Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing, 2012, 31–50.
- Varga-Harris, Christine. *Stories of House and Home: Soviet Apartment Life During the Khrushchev Years*. Ithaca, N.Y.: Cornell University Press, 2015.
- Veiderma, Mihkel. Fosforiiduurimine Eestis – kas pidu või ohust ajendatud tegevus? – *Akadeemia*, nr 3 (2000): 626–633.
- Velsker, Mart. Stalinismi võidud ja kaotused kuuekümnendatel aastatel. – *Vikerkaar*, nr 10–11 (1989): 119–127.
- Verdery, Katherine. Whither Postsocialism? – *Postsocialism: Ideals, Ideologies, and Practices in Eurasia*, toim C. M. Hann. London: Routledge, 2002, 15–28.
- Veski, Arvo. *Individaalelamute ehitamine*. Tallinn: Valgus, 1969.
- Vetemaa, Enn. *Kalevipoja mälestused. Väike romaaniraamat 2*. Tallinn: Eesti Raamat, 1972.
- Vichnevski, Anatoly. L'Asie centrale post-soviétique: entre le colonialisme et la modernité. – *Revue D'études Comparatives Est-Ouest* 26, nr 4 (1995): 101–123.
- Vihalem, Margus. Ühe minevikuutoopia tähendusväljast: kodukogemus nõukogude ühismajandis. – *Minu lapsepõlvkodu oli Eesti NSV-s: humanitaarid meenutavad*, koost Epp Annus, Brita Melts. Tallinn: EKSA, 2019, 143–151.
- Viik, Tõnu. Tõnu Viik. Sünniaasta 1939. – *Eesti rahva elulood. III osa. Elu Eesti NSV-s*, koost Rutt Hinrikus. Tallinn: Tänapäev, 2003, 263–278.
- Viira, Aigi. Sõjaline algõpetus: venekeelne tants ümber Kalašnikovi-kultuse. – *Õhtuleht*, 14. oktoober 2004. www.oh tuleht.ee/164040/sojaline-algopetus-venekeelne-tants-umber-kalanikovi-kultuse.
- Viires, Ants, Elle Vunder (toim). *Eesti rahvakultuur*. Tallinn: Eesti Entsüklopeedia-kirjastus, 1998.
- Viires, Piret. Mustamäe metamorfoosid. – *Keel ja Kirjandus*, nr 6 (2004): 458–462.
- . Mustamäe – kolmkümmend aastat hiljem. – *Sügisball. Etüüde nüüdiskultuurist* 2, toim Virve Sarapik, Piret Viires. Tallinn, Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, 2010, 73–86.
- . Minu kodu Mustamäel. – *Minu lapsepõlvkodu oli Eesti NSV-s: humanitaarid meenutavad*, koost Epp Annus, Brita Melts. Tallinn: EKSA, 2019, 116–121.
- Viola, Lynne. *The Unknown Gulag: The Lost World of Stalin's Special Settlements*. Oxford: Oxford University Press, 2007.
- Volkov, Vadim. The Concept of Kul'turnost': Notes on the Stalinist Civilizing Process. – *Stalinism: New Directions*, toim Sheila Fitzpatrick. London, New York: Routledge, 2000, 210–230.
- Vollmann-Volmak, Heino. Heino Vollmann-Volmak. Sünniaasta 1928. – *Eesti rahva elulood. III osa. Elu Eesti ENSV-s*, koost Rutt Hinrikus. Tallinn: Tänapäev, 2003, 168–174.
- Vsevio, David. Laulupidu on inimikkuse oaas. – *Kultuur.err.ee*, 22. juuni 2014. http://kultuur.err.ee/v/laulu-_ja_tantsupidu/vikri_laalupeomeenus/46c0e16c-fa3a-4569-8743-ef50e61eb697.

- Waldstein, Maxim. Russifying Estonia? Iurii Lotman and the Politics of Language and Culture in Soviet Estonia. – *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History* 8, nr 3 (2007): 561–596. doi:10.1353/kri.2007.0043.
- Ward, Christopher J. *Brezhnev's Folly: The Building of BAM and Late Soviet Socialism*. Pittsburgh: University of Pittsburgh Press, 2009.
- Whelan, Heide W. *Adapting to Modernity. Family, Caste and Capitalism among the Baltic German Nobility*. Cologne: Böhlau, 1999.
- Wittgenstein, Ludwig. *Filosoofilised uurimused*. Tlk Andres Luure. Tartu: Ilmamaa, 2005.
- —. *Philosophische Untersuchungen. Philosophical Investigations*. Oxford: Wiley-Blackwell, 2009.
- Wood, Allen. General Introduction. – Immanuel Kant, *Practical Philosophy*, toim Mary J. Gregor. Cambridge: Cambridge University Press, 1999, xiii–xxxiii.
- Õiges suunas. – *Sirp ja Vasar*, 27. september 1957.
- Yekelchyk, Serhy. Stalinist Patriotism as Imperial Discourse: Reconciling the Ukrainian and Russian 'Heroic Pasts,' 1939–1945. – *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History* 3, nr 1 (2002): 51–80.
- —. Interpreting Russia's Imperial Dimension. – *Canadian Slavonic Papers / Revue Canadienne des Slavistes* 46, nr 3/4 (2004): 475–487.
- Young, Iris Marion. House and Home: Feminist Variations on a Theme. – *Feminist Interpretations of Martin Heidegger*, toim Nancy Holland, Patricia Huntington. University Park: Pennsylvania State University Press, 2001.
- Young, Jekaterina. *Sergei Dovlatov and His Narrative Masks*. Evanston: Northwestern University Press, 2009.
- Young, Robert. *Post-Colonialism: An Historical Introduction*. Oxford: Blackwell, 2001.
- Yurchak, Alexei. *Everything Was Forever, Until It Was No More: The Last Soviet Generation*. Princeton: Princeton University Press, 2006.
- XII üldlaulupeo juht*. Tallinn: Ilukirjandus ja Kunst, 1947.
- Довлатов, Сергей. *Собрание сочинений в 4 томах. I*. Санкт-Петербург: Азбука, 2000.
- Гройс, Борис. *Утопия и обмен*. Москва: Знак, 1993.
- Зубкова, Елена. *Прибалтика и Кремль: 1940–1953*. Москва: РОССПЭН, 2008.
- —. *Советская модель экономики: союзный центр и республики Прибалтики. 1953 г. – март 1965 г. Документы*. Москва: Международный фонд "Демократия", 2015.
- Кантор, Юлия. *Прибалтика: война без правил (1939–1945)*. Ст. Петербург: Звезда, 2011.
- Ленин, В. И. *Империализм и раскол социализма*. Москва: Политиздат, 1973.
- Лотман, Юрий. Роль искусства в динамике культуры. – "Свое" и "чужое" в литературе и культуре. *Studia Russica Helsingiensia et Tartuensia IV*. Tartu: Tartu Ülikooli vene kirjanduse kateeder / Кафедра русской литературы Тартуского университета, 1995.
- Нарский, Игорь. *Как партия народ танцевать учила, как балетмейстеры ей помогали, и что из этого вышло: Культурная история советской танцевальной самодеятельности..* Москва: Новое литературное обозрение, 2018.
- Платт, Кевин. Гегемония без господства/диаспора без эмиграции: *Русская культура в Латвии*. – *Новое литературное обозрение*, nr 127 (2014): 195–215.

- Текст як доля. – *День*, 22.02.2003 <https://day.kyiv.ua/uk/article/istoriya-i-ya/tekst-yak-dolya>
- Уффельманн, Дирк. Подводные камни внутренней (де)колонизации России. – *Там, Внутри: Практики внутренней колонизации в культурной истории России*, Александр Эткинд, Дирк Уффельманн, Илья Кукулин (ред). Москва: Новое литературное обозрение, 2012.
- Эткинд, Александр. Фуко и тезис внутренней колонизации: постколониальный взгляд на советское прошлое. – *Новое литературное обозрение* 49 (2001): 50–73.

Avaldamata allikad

- Aakre, Toomas. Minu meenutused. Avaldamata käsikiri, isiklik arhiiv, 2012.
- Asjad minu elus. 1996–1997. ERM, KV 805, 813, 835, 973.
- Bucur, Maria. Women and the Peace Movement during the Cold War: International Encounters. Avaldamata käsikiri.
- Kodu ja pere. 1993. ERM, KV 746.
- Oras, Rein, Anne Oras. Kodu loomine nõukogude ajal. Avaldamata käsikiri, isiklik arhiiv, 2013.
- Ornatowski, Cezar M. Postcolonialism as a Discursive and Political Issue: The Case of Poland. Presentation at the conference 'Colonizing and De/Re-Colonizing Nations: A Research Inquiry into Communist Practices 25 Years Later'. Florida Atlantic University, 12–13. märts 2015.